

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОЛИК ИНСТИТУТИ

“ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР ИҚТИСОДИЁТИ ВА
МАМЛАКАТШУНОСЛИК” ФАКУЛЬТЕТИ

“МУСТАҚИЛ ДАВЛАТЛАР ҲАМДЎСТЛИГИ ВА ЯҚИН ШАРҚ
МАМЛАКАТЛАРИ ИҚТИСОДИЁТИ ВА МАМЛАКАТШУНОСЛИГИ”
КАФЕДРАСИ

Қўлёзма ҳуқуқида

АЛИҚУЛОВ ШЕРЗОД АБДУЛЛА ЎҒЛИ

**САУДИЯ АРАБИСТОНИ ВА АҚШ САВДО-ИҚТИСОДИЙ
ҲАМКОРЛИГИНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ**

5321000 – “Хорижий мамлакатлар иқтисодиёти ва мамлакатшунослик”

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

Илмий раҳбар:

ўқитувчи Салаев Д.С.,

Илмий маслаҳатчи:

и.ф.н., доц. Ҳақбердиев Қ.К.

ТОШКЕНТ – 2015

Битирув малакавий иши ҳимояга тавсия этилди

“Хорижий мамлакатлар
иқтисодиёти ва
мамлакатшунослик” факультети
декани и.ф.н. Маҳмудов Э. А.

“ _____ ” _____ 2015 й.

“МДҲ ва Яқин Шарқ мамлакатлари
иқтисодиёти ва мамлакатшунослик“
кафедраси мудир и.ф.н., доц.
Эрмаматов Ш. Ж.

“ _____ ” _____ 2015 й.

МУНДАРИЖА

КИРИШ

I БОБ. ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА ХАЛҚАРО САВДО РИВОЖЛАНИШИНИНГ НАЗАРИЙ ЖИҲАТЛАРИ

1.1. Халқаро савдо ривожланишининг ретроспектив таҳлили

1.2. Халқаро савдо ривожланишидаги янги тенденциялар

II БОБ. САУДИЯ АРАБИСТОНИ ВА АҚШ САВДО-ИҚТИСОДИЙ ҲАМКОРЛИГИНИНГ ҲОЗИРГИ ҲОЛАТИ ВА УНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ИМКОНИЯТЛАРИ

2.1. Саудия Арабистонининг ташқи савдоси динамикаси ва унга таъсир этувчи омиллар

2.2. Саудия Арабистони ва АҚШ ўзаро савдо алоқаларининг замонавий ҳолати

ХУЛОСА

Фойдаланилган адабиётлар

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. XXI асда жаҳон хўжалиги ривожланишининг муҳим хусусиятларидан бири хўжалик фаолиятининг байналмилаллашуви, алоҳида миллий хўжалик тизимлари ўртасида алоқаларнинг ҳар томонлама кенгайишидан иборатдир. Бундай шароитда шаклланаётган халқаро иқтисодий алоқалар тизими дунёнинг деярли барча мамлакатларини ягона хўжалик механизмига бирлаштириб, айрим миллий хўжаликлар доирасида ҳам, дунё кўламида ҳам ишлаб чиқариш самарадорлиги ортиши учун хизмат қилади. Шу муносабат билан жаҳоннинг бир мамлакатада юз бераётган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар иккинчи бир мамлакатга таъсир кўрсатиши табиий. Жаҳон хўжалик тизимининг таркибий қисми ҳисобланган Ўзбекистон Республикаси ҳам бундан мустасно эмас.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек: “Барчамиз бир ҳақиқатни англаб етишимиз лозим – Ўзбекистон бугун халқаро ҳамжамиятнинг ва глобал молиявий-иқтисодий бозорнинг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади.

Бунинг тасдиғини ташқи дунё билан алоқаларимиз тобора кенгайиб бораётганида, тараққий топган етакчи давлатлар кўмагида иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш, модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш бўйича дастурларнинг амалга оширилаётганида, Ўзбекистоннинг халқаро савдо тизимиغا интеграциялашувида, маҳсулот ва товарлар импорти ва экспортнинг ўсиб боришида ва бошқа мисолларда яққол кўришимиз мумкин”¹. Шу сабабли жаҳоннинг турли мамлакатлари ўртасида кечаётган савдо-иқтисодий алоқалар динамикаси, уларнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш, халқаро меҳнат тақсимоотида ўз ўрнига эга бўлиши масалалари ва халқаро

¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни баргараф этиш йўллари ва чоралари. /И.А. Каримов. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 11-б.

иқтисодий тизимларга самарали интеграциялашувига имконият берувчи ривожланиш стратегиясининг назарий ва амалий жиҳатларини тадқиқ этиш муҳим аҳамиятга эга ва бу ҳолат мазкур магистрлик диссертациясининг долзарблигини белгилаб беради.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Халқаро савдонинг моҳияти ва унга таъсир этувчи омиллар, ташқи иқтисодий фаолиятнинг миллий иқтисодиёт ривожланишига таъсири, экспорт сиёсати ва ташқи савдо стратегияларини ишлаб чиқишнинг назарий-услубий жиҳатлари хорижлик иқтисодчи-олимлар – А. Смит, Д. Рикардо, Э.Хекшер, Б.Олин, В. Леонтьев, П. Самуэльсон, Р. Вернон, М. Портер, Ж. Сакс, А. Маршалл, П. Кругман, Д. Хикс, Дж. М. Кейнс, Ф. Хайек ва бошқалар томонидан чуқур ўрганилган.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида ташқи иқтисодий фаолият юритишнинг ўзига хос хусусиятлари, миллий хўжаликларнинг жаҳон иқтисодиётига интеграциялашувининг назарий ва амалий муаммолари, экспорт салоҳиятини оширишнинг барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашдаги роли МДХ олимлари – Авдокушин Е.Ф., Колесов В.П., Покровская В.В., Соколов В., Шишков Ю., Фомин Б., Черников Г.П., Эльянов А. ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларида ўз аксини топган.

Ўзбекистоннинг жаҳон хўжалик тизимида интеграциялашувининг асосий йўналишлари, мамлакатимиз ташқи иқтисодий фаолиятини ривожлантиришнинг илмий-амалий жиҳатлари, экспорт салоҳиятини ошириш имкониятлари республикамиз иқтисодчилари – Алимов А.М., Аҳмедов Т.М., Арифхонов Ш., Бедринцев А.К., Исаджонов, А., Киндалов В.В., Махмудов Э., Расулев А.Ф., Сиражиддинов Н., Трушин Э.Ф., Тўхлиев Н.Т., Хакимов Ф.Х., Эргашев Б., Юсупов А.С. ва бошқаларнинг илмий ишларида кенг ёритиб берилган.

Битирув малакавий ишининг мақсад ва вазифалари. Битирув малакавий ишининг асосий мақсади Саудия Арабистони ва АҚШ савдо-иқтисодий алоқаларининг ўзига хос хусусиятларини очиб беришдан

иборат.

Ушбу мақсадга эришиш учун битирув малакавий ишида қуйидаги вазифалар қўйилган:

- турли иқтисодий қарашлар ва услубий ёндашувларни ўрганиш ва умумлаштириш асосида халқаро савдонинг моҳиятини ёритиб бериш;
- глобаллашув шароитида халқаро савдо ривожланишининг замонавий хусусиятларини ёритиб бериш;
- Саудия Арабистони ташқи савдоси динамикаси ва таркибини таҳлил қилиш асосида уга таъсир этувчи асосий омилларни бир тизимга келтириш;
- Саудия Арабистони ва АҚШ ўртасидаги савдо-иқтисодий алоқаларнинг ҳозирги ҳолатини таҳлил қилиш;
- Саудия Арабистони ва АҚШ ўртасидаги инвестиция ҳамкорлигининг устувор йўналишларини аниқлаш.

Битирув малакавий ишининг объекти сифатида Саудия Арабистони ва АҚШ ўртасидаги савдо-иқтисодий алоқалари танлаб олинди.

Битирув малакавий ишининг предмети савдо-иқтисодий алоқаларни ривожлантириш жараёнида юзага келадиган иқтисодий муносабатлар ҳисобланади.

Битирув малакавий ишинининг ахборот базаси сифатида асосан Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг асарлари, мамлакатимиз ва хорижий адабиётлар, интернет тизимидаги маълумотлар, Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёт вазирлиги, Форс кўрфази мамлакатлари статистик органлари маълумотларидан ҳамда турли статистик манбалардан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагиларда ўз аксини топган:

- Саудия Арабистони ташқи иқтисодий алоқалари динамикаси ва таркибини таҳлил қилиш асосида унинг замонавий хусусиятлари аниқланган;

- Саудия Арабистони ва АҚШ ўртасидаги савдо-иқтисодий алоқаларнинг усутувор йўналишлари асослаб берилган;

- Саудия Арабистони ва АҚШ инвестиция ҳамкорлигининг ҳозирги ҳолати таҳлил қилиниб, унинг истиқболларига база берилган.

Битирув малакавий ишининг амалий аҳамияти шундан иборатки, унда акс эттирилган илмий фикр-мулоҳазалар ва тавсиялар мамлакатимиз ташқи савдо фаолиятини янада ривожлантириш ҳамда Республикаимизнинг бошқа хориж мамлакатлари билан савдо-иқтисодий ҳамкорлик фаолиятини таракқий эттириш бўйича мақсадли дастурлар ишлаб чиқишда қўлланилиши мумкин.

Тадқиқот материалларидан олий ўқув юртларида, хусусан “Яқин ва Ўрта Шарқ минтақаси иқтисодиёти”, “Халқаро иқтисодий муносабатлар” каби фанлардан маъруза матнларини тайёрлашда ҳам фойдаланиш мумкин.

Битирув малакавий ишининг таркибий тузилиши кириш, икки боб, хулоса ҳамда фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

I БОБ. ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА ХАЛҚАРО САВДО РИВОЖЛАНИШИНИНГ НАЗАРИЙ ЖИҲАТЛАРИ

1.1. Халқаро савдо ривожланишининг ретроспектив таҳлили

Халқаро савдо жаҳон хўжалик алоқаларининг энг дастлабки ва асосий шакли ҳисобланади. Унинг тарихи қадим-қадимларга бориб тақалади. Қадимги Миср, Юнонистон, Рим ҳали қулдорлик тузуми давридаёқ бошқа мамлакатлар билан савдо-сотик қилган. Инсоният тарихида биринчи марта Шарқ ва Ғарб дунёсини бир-бири билан боғлаган китъалараро Буюк ипак йўли ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида жойлашган шаҳарларда савдо-сотикнинг кенг қулоч ёйишига олиб келган эди. Гарчи сўнгги йилларда халқаро иқтисодий алоқаларда товар экспортига нисбатан инвестицияларни бевосита хорижга чиқариш юқори суръатларда ўсаётган бўлса-да, жами жаҳон хўжалик алоқаларининг 4/5 қисми халқаро савдо ҳиссасига тўғри келади. Бу, энг аввало, халқаро савдонинг миллий иқтисодиётдаги аҳамияти ва халқаро иқтисодий алоқалардаги ўрни билан изоҳланади.

Ташқи савдонинг ривожланиши миллий иқтисодиёт ривожланишига қуйидаги йўналишларда таъсир кўрсатади:

- миллий иқтисодиётнинг ресурслар базаси кенгаяди ва ички бозор торлигига барҳам берилади;

- миллий хўжаликларда такрор ишлаб чиқариш жараёнлари интенсивлашади: оммавий ишлаб чиқаришни ташкил этиш учун имконият юзага келади, ускуналарнинг юкланганлик даражаси ошади, янги техника ва технологияларни жорий этиш самарадорлиги ўсади;

- жамғариш ва саноатлашув имкониятлари кенгаяди, иқтисодий ўсиш суръатлари жадаллашади, табиий ва меҳнат ресурсларидан фойдаланиш

самарадорлиги ошади, пировард натижада меҳнат унумдорлигининг ўсиши юз бериб, кишилар даромадлари кўпаяди;

- экспорт ҳажмининг ўсиши янги иш ўринларининг барпо этилишига олиб келади;

- мамлакатнинг халқаро ихтисослашув даражаси ортади.

Халқаро савдонинг халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида тутган ўрни қуйидагилар билан белгиланади:

Биринчидан, жаҳон хўжалик алоқаларининг барча шакллари – капитал чиқариш, ишлаб чиқариш кооперацияси, илмий-техника ҳамкорлиги халқаро савдо орқали амалга ошади.

Иккинчидан, товарлар халқаро савдосининг ривожланиши пировард натижада халқаро хизматлар алмашинуви даражасини белгилаб беради.

Учинчидан, халқаро савдонинг ривожланиши минтақавий интеграция жараёнлари жадаллашувининг муҳим шарти ҳисобланади ва халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашувига олиб келади.

Тўртинчидан, хорижий инвестициялар ва халқаро ҳисоб-китобларни рағбатлантиради.

Халқаро савдонинг ривожланишига буюк географик кашфиётлардан кейин янги денгиз йўлларининг очилиши кучли туртки бўлди. Айниқса, саноат, машиналашган ишлаб чиқариш халқаро хўжалик алоқаларини янада ривожлантириб юборди. Янги тармоқлар, ишлаб чиқариш турларининг пайдо бўлиши, меҳнат унумдорлигининг ошиши ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ички истеъмолдан ташқари қисмини чет элга чиқариш ва сотиш имконини берди. Шу вақтнинг ўзида кўпчилик мамлакатларда хом ашё ресурсларига эҳтиёж кескин ошди. Энди ташқи олди-сотди ҳаракатларини амалга оширишни уйғунлаштирадиган халқаро бозор зарур бўлиб қолди.

Халқаро бозор – халқаро меҳнат тақсимоти, ташқи савдо ва иқтисодий муносабатлар билан ўзаро боғланган алоҳида давлатлар миллий бозорларининг мажмуидир. Унинг кўлами фақат ташқи савдо, товар

айирбошлаш билан чекланмайди. Сўнгги пайтларда мамлакатлар ўртасида капитал ҳаракати, валюта муносабатлари, ишчи кучи миграцияси, илмий-техника ҳамкорлиги катта аҳамият касб этмоқда. Кўплаб ташкил этилаётган қўшма корхоналар, эркин иқтисодий зоналар, трансмиллий компаниялар ҳам миллий давлатлар иқтисодиётини жаҳон бозори атрофида бирлаштиради. Инсоният глобаллашув, ягона халқаро иқтисодиёт, жаҳон иқтисодиёти ҳамжамияти сари бормоқда.

Халқаро савдонинг моҳияти, унинг сабаблари кўплаб иқтисодчилар эътиборини ўзига жалб этиб келган. Ушбу масалани дастлаб меркантилистлар¹ изоҳлаб беришга ҳаракат қилганлар. Меркантилистлар мамлакат бойлигининг асосини олтин (пул) ташкил этади деб ҳисоблаганлар ва уларнинг ташқи савдо назариялари шу ғояга асосланган. Меркантилистлар фикрича, ташқи савдо мамлакатдаги олтин миқдорини сақлаб қолиш ва кўпайтиришга қаратилмоғи лозим. Шу сабабли мамлакат аҳолисининг турмуш фаровонлигини яхшилаш учун имкон қадар маҳсулотларни кўпроқ экспорт қилиш ва камроқ импорт қилиш зарур, экспорт ва импорт ўртасидаги тафовут эса миллий бойликнинг ўсиши ҳисобланади. Шундан келиб чиққан ҳолда давлат экспортни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаши ва импортни чеклаши лозим.

Кўришиб турибдики, меркантилистлар моҳиятан бир мамлакатнинг иккинчиси ҳисобидан бойишини таклиф этганлар. Шу билан бирга ушбу мактаб вакилларининг хизматлари шундаки, улар биринчилардан бўлиб ташқи савдо муаммоларига эътибор қаратдилар, унинг мамлакат иқтисодий ривожланишидаги аҳамиятини таъкидладилар, экспорт ва импортга сарфланадиган харажатларнинг муайян нисбатини асослаб бердилар.

Халқаро савдо назарияси ривожланишига классик-иқтисодчилар сезиларли улуш қўшганлар. XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг

¹Меркантилизм мактабининг асосий намоёндалари Томас Мун (1571-1641), Чарльз Давенант (1656-1687), Джейн Баптист Колберт (1623-1687), Уильям Петти (1623-1687) ҳисобланади.

бошларида буюк инглиз иқтисодчиси Адам Смит ўзининг “Халқлар бойлигининг табиати ва сабаблари тўғрисида тадқиқот”² номли асарида (1776 йил) мутлақ афзаллик назариясини баён этди. Унинг фикрича, халқаро меҳнат тақсимотида фаол иштирок этаётган мамлакатлар энг кўп фойда оладилар. Бирор бир товар ишлаб чиқаришда мутлақ афзалликка эга бўлган мамлакат ушбу маҳсулотни ишлаб чиқаришга ихтисослашуви ва уни бошқа мамлакатга сотиши мақсадга мувофиқ. А.Смитнинг асосий хизмати шундаки, у табиий ва орттирилган афзалликларнинг мавжудлиги орқали мамлакатлараро савдо оқимларини тушунтириб берди.

А.Смитнинг мутлақ афзаллик назарияси Д.Рикардо томонидан янада бойитилди. У ўзининг “Сиёсий иқтисод ва солиққа тортишнинг бошланиши”³ (1817 йил) номли китобида нисбий афзаллик назариясини яратди. У юқори самарали хўжаликка эга бўлмаган мамлакатда ҳам ташқи савдо қўшимча манфаат келтиришини исботлаб берди. Ушбу назарияга мувофиқ алоҳида олинган мамлакат бошқа мамлакатга нисбатан кам харажатлар сарфлайдиган маҳсулотларни экспорт қилиши ҳам манфаатли ҳисобланади. Амалда мутлақ харажатлар бошқа мамлакатларга нисбатан бир неча баробар юқори бўлиши ҳам мумкин. У иқтисодий адабиётларда классик бўлиб қолган Англияда мато ва Португалияда вино ишлаб чиқаришни мисол қилиб келтиради.

Рикардо келтирган мисолга кўра, Англияда мато ишлаб чиқариш бир йилда 100 киши меҳнатини талаб қилади. Бу матони Португалияга сотиб, Англия ундан вино сотиб олади. Винони мамлакат ичкарасида ишлаб чиқариш эса қўшимча 120 кишини ишлаб чиқаришга жалб этишни талаб этар эди. Шундай қилиб, Англияга винони сотиб олиш фойдали ҳисобланади. Айни вақтда Португалияда шунча миқдордаги мато ва винони ишлаб чиқариш учун мувофиқ равишда 90 ва 80 киши талаб

² Adam Smith. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. A Selected. Edited with an introduction and Notes by Kathrin Sutherland. – Oxford University Press, 1998, 618 pp.

³ David Ricardo. The Principles of Political Economy and Taxation. – Cambridge University Press, 1951, pp.133-149.

этилади. Португалияда мато ишлаб чиқариш Англияга нисбатан арзон, аммо вино ишлаб чиқаришга нисбатан қиммат. Шу сабабли Португалия учун вино ишлаб чиқариш ва уни Англия матосига алмаштириш фойдали ҳисобланади. Агар бир хил миқдордаги мато ва винони ҳар бир мамлакат ўзи учун ва экспорт учун ишлаб чиқаради, деб фараз қилсак ва уларни ўзаро таққосласак, ташқи савдонинг афзаллигини осон исботлаш мумкин (1.1-жадвал).

1.1-жадвал

Ташқи савдонинг афзалликлари

Мамлакатлар	Бозор					
	Ёпиқ			Очиқ		
	вино	мато	жами	вино	Мато	Жами
Португалия	80	90	170	160	-	160
Англия	120	100	220	-	200	200
Жами	200	190	390	160	200	360

Келтирилган маълумотлар шундан далолат берадики, ишлаб чиқариш Португалияда самарали бўлиб, мутлақ афзаллик назариясидан келиб чиқиладиган бўлса, Англияда ишлаб чиқаришни тўхтатиш ва барча маҳсулотларни Португалиядан сотиб олиш лозим. Айни вақтда мамлакатда барча ишлаб чиқаришни ёпиш мумкин эмас. Шу сабабли Англия хорижда энг арзон бўлган маҳсулот ишлаб чиқаришни тўхтатади. Мазкур мисолда бундай маҳсулот вино бўлиб, Португалияда вино ишлаб чиқариш учун Англиядаги харажатларнинг 67 фоизи сарфланади, холос.

Вино ишлаб чиқаришдан озод бўлган кишилар мато ишлаб чиқариш билан шуғуллана бошлайдилар ҳамда уни ички эҳтиёжларни қондириш ва вино сотиб олиш учун етарли миқдорда ишлаб чиқара бошлайдилар.

Мато ишлаб чиқариш ҳам Англияга нисбатан арзон, аммо Португалия вино ишлаб чиқаришга ихтисослашишни афзал билади. “Унинг (Португалия) учун ўз капиталидан вино ишлаб чиқаришда фойдаланиш афзалроқ, чунки Португалия ўз капиталининг бир қисмини

виночиликдан мато ишлаб чиқаришга ўтказиш эвазига ишлаб чиқарадиган матога нисбатан Англиядан кўпроқ мато сотиб олишга эришади”⁴.

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, ташқи савдо ҳар иккала мамлакат учун ҳам фойдали ҳисобланади. Агар мамлакатлар ташқи бозорга чиқмасалар Португалияда вино ва мато ишлаб чиқаришга сарфланадиган жами харажатлар 170 бирликни, Англияда – 220 бирликни ташкил этади. Ихтисослашув ва ташқи бозорга чиққандан сўнг Португалияда ишлаб чиқариш харажатлари 160 бирликка, Англияда 200 бирликка тенг бўлади. Иккала мамлакатда илгари эҳтиёжларни қондириш учун 390 меҳнат бирлиги талаб қилинган бўлса, ихтисослашувдан сўнг 360 меҳнат бирлиги керак бўлади, холос. Шундай қилиб, ташқи бозор истеъмол қилинаётган товарларга сарфланаётган харажатларни минималлаштиради.

Нисбий афзаллик назарияси меҳнатнинг қиймат назариясига асосланади. Ҳозирги кунда нисбий афзаллик муқобил харажатлар орқали аниқланади.

XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида халқаро савдодаги таркибий ўзгаришлар натижасида табиий афзалликларнинг халқаро меҳнат тақсимотидаги роли сезиларли даражада пасайди. Швед олими Э.Хекшер ва даниялик Б.Олин қайта ишлаш саноати маҳсулотлари билан савдо қилиш сабабларини изоҳлаб берувчи назарияни яратдилар (XX асрнинг 20-30 йиллари). Ушбу назарияга мувофиқ турли мамлакатлар меҳнат, капитал ва ер билан турли даражада таъминланган бўлиб, уларга бўлган талаб ҳам бир-биридан фарқ қилади.

Масалан, меҳнат ресурсларига бой бўлган мамлакатда капитал етишмовчилиги мавжуд бўлиб, меҳнат нисбатан арзон бўлади ва, аксинча, меҳнат ресурслари кам бўлиб, капиталга бой бўлган мамлакатда капитал нисбатан арзон бўлади. Шу сабабли биринчи мамлакатнинг меҳнат сиғими

⁴ David Ricardo. The Principles of Political Economy and Taxation. – Cambridge University Press, 1951. – С.117.

юқори бўлган, иккинчи мамлакатнинг капитал сифими юқори бўлган маҳсулотни экспорт қилиши манфаатли ҳисобланади. Хекшер-Олин назарияси халқаро савдода кузатиладиган кўплаб қонуниятларни аниқ изоҳлаб беради. Ҳақиқатдан ҳам мамлакатлар ишлаб чиқариш харажатларининг асосий қисмини ўзларида мўл бўлган ресурслар ташкил этадиган товарларни экспорт қиладилар.

XX асрнинг ўрталарида (1948 йил) америкалик иқтисодчилар П.Самуэльсон ва В.Столпер Хекшер-Олин назариясини янада такомиллаштирдилар. Ишлаб чиқариш омиллари ва техниканинг бир хиллиги, соф рақобат ва товарларнинг тўлиқ сафарбарлиги шароитида халқаро алмашув мамлакатлар ўртасида ишлаб чиқариш омиллари нархларини тенглаштиради. Муаллифлар ўз концепцияларини Д.Рикардо модели асосида Хекшер-Олин назариясини тўлдириш орқали асослайдилар ва савдога нафақат ўзаро манфаатли алмашув, балки мамлакатлар ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ўртасидаги тафовутни қисқартириш воситаси сифатида ҳам қарайдилар.

XX асрнинг 50-йилларида америкалик иқтисодчи В.Леонтьев ўз тадқиқотларида ташқи савдо назариясини янада ривожлантирди. Бу модель иқтисодий адабиётларда “Леонтьев парадокси” номи билан машҳур. Хекшер-Олин теоремасига асосланиб, у урушдан кейин Америка Қўшма Штатлари иқтисодиёти меҳнат сифими юқори бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ихтисослашганлигини кўрсатиб берди. Бу эса АҚШ иқтисодиёти тўғрисидаги илгариги назарияларга зид бўлиб, АҚШ капиталга бой мамлакат бўлганлиги туфайли капитал сифими юқори бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ихтисослашиши лозим эди. Таҳлил жараёнига иккидан ортиқ ишлаб чиқариш омилларини, шу жумладан, фан-техника тараққиёти ва меҳнатдаги тафовутларни (малакали ва малакасиз) киритиб, В.Леонтьев юқоридаги парадоксни тушунтириб берди ва шу орқали халқаро савдо назариясига ўз ҳиссасини қўшди.

Кейинги йилларда жаҳон савдоси йўналишлари ва таркибида сезиларли ўзгаришлар юз берди. Бундай ўзгаришлар жумласига жаҳон савдосида техник тараққиётнинг етакчи ўринга кўтарилганлиги, жаҳон савдо айланмасида ички фирма савдоси улушининг кескин ошганлиги, ишлаб чиқариш омиллари билан тахминан бир хил таъминланган мамлакатларда ишлаб чиқариладиган бир-бирига ўхшаш товарлар савдоси салмоғининг ўсиб бораётганлиги ва бошқаларни киритиш мумкин. Бу ўзгаришларни фақат халқаро савдонинг классик назариялари орқали тушунтириш мушкул. Бу эса мавжуд назарияларни янада ривожлантиришга ва муқобил назарий концепцияларни ишлаб чиқишга туртки бўлди.

XX асрнинг 60-йилларида америкалик иқтисодчи Р. Вернон маҳсулотнинг ҳаёт цикли назариясини илгари сурди. Бу назарияда Р.Вернон тайёр маҳсулотлар халқаро савдосини уларнинг ҳаёт босқичлари орқали тушунтириб беришга ҳаракат қилди. Мазкур назарияга кўра, маҳсулотнинг ҳаёт цикли тўртта босқични ўз ичига олади: жорий этиш, ўсиш, пишиб-етилиш ва пасайиш. Биринчи босқичда мамлакат (кўп ҳолларда ривожланган мамлакат) ичкарасида пайдо бўлган эҳтиёжга жавоб сифатида янги маҳсулот яратилади. Шу сабабли биринчи босқичда янги маҳсулотни ишлаб чиқариш кичик серияли характерга эга бўлиб, ишловчилардан юқори малака талаб қилади ва асосан ишлаб чиқариш ушбу маҳсулотни яратган мамлакатда жамланади, ишлаб чиқарувчи эса қарийб монопол мавқега эга бўлиб, маҳсулотнинг кичик қисми ташқи бозорга чиқарилади.

Ўсиш босқичида маҳсулотга бўлган талаб ошади, уни ишлаб чиқариш кенгаяди ва аста-секин бошқа мамлакатларга ҳам тарқала бошлайди. Маҳсулот стандартлашади, ишлаб чиқарувчилар ўртасида рақобат кураши кучаяди ва унинг экспорти ҳажми ошиб боради.

Пишиб-етилиш босқичида йирик серияли ишлаб чиқариш устувор ўринга эга бўлади, рақобат курашида нарх омили биринчи ўринга чиқади

ва бозорларнинг кенгайиши ҳамда технологияларнинг тарқалишига қараб маҳсулотни яратган мамлакат рақобат афзалликларига эга бўлмай қолади. Ишлаб чиқариш аста-секин ривожланаётган мамлакатларга кўча бошлайди, чунки бу мамлакатларда арзон ишчи кучидан стандарт ишлаб чиқариш шароитида самарали фойдаланиш мумкин.

Пасайиш босқичига ўтиш даражасига қараб маҳсулотга бўлган талаб, айниқса, ривожланган мамлакатларда, пасая бошлайди, ишлаб чиқариш ҳажми қисқаради, маҳсулот ишлаб чиқариш ривожланаётган мамлакатда тўпланади ва маҳсулотни яратган мамлакат соф импортерга айланади.

Маҳсулотнинг ҳаёт цикли назарияси кўплаб таромоқлар эволюциясини ҳаққоний акс эттиради, аммо халқаро савдо ривожланиши тенденцияларини тўла изоҳлаб бера олмайди. Кўплаб товарлар (ҳаёт цикли қисқа товарлар, транспорт харажатлари юқори товарлар, тор доирадаги потенциал истеъмолчиларга мўлжалланган сифат бўйича кескин табақалашган товарлар ва бошқалар) маҳсулотнинг ҳаёт цикли назариясига мувофиқ келмайди.

XX асрнинг 80-йиларида П. Кругман, К. Ланкастер ва бошқа бир қатор иқтисодчи-олимлар халқаро савдо назариясига муқобил назарияни таклиф этдилар. Бу назария миқёс самарасига асосланади. Бу самаранинг моҳияти шундан иборатки, муайян технология ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш шароитида узок муддатли ўртача харажатлар ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажмининг ўсиши билан қисқариб боради, яъни оммавий ишлаб чиқариш натижасида иқтисод қилиш имконияти юзага келади.

Ушбу назария муаллифлари фикрича, кўплаб мамлакатлар ишлаб чиқариш омиллари билан деярли бир хил нисбатда таъминланганлар. Шу сабабли улар оммавий ишлаб чиқариш самараси мавжуд бўлган тармоқларга ихтисослашишлари мақсадга мувофиқ. Бу ҳолатда ихтисослашув ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш ва маҳсулотни кам харажатлар сарфлаган ҳолда ишлаб чиқариш имкониятини беради. Миқёс

самараси амалга ошиши учун бозор етарли даражада катта бўлиши лозим. Бунда эса халқаро савдо катта роль ўйнайди, чунки у товарларни сотиш бозорини кенгайтириш имконини беради.

Шу билан бир қаторда миқёс самарасини амалга ошириш, одатда соф рақобат тамойилларининг бузилишига олиб келади, чунки у ишлаб чиқаришнинг концентрациялашуви ва фирмаларнинг йириклашуви билан боғлиқ. Бу эса ўз навбатида бозор таркибининг ўзгаришига олиб келади. Натижада улар ёки олигополистик, ёки монополистик рақобатга асосланган бозорларга айланадилар.

Ташқи савдонинг моҳиятини ёритиб беришга қаратилган назарий қарашлардан бири М.Портернинг рақобат афзалликлари назарияси ҳисобланади. Ушбу назарияга мувофиқ халқаро бозорда мамлакатлар эмас, балки фирмалар рақобатлашадилар. Шу сабабли фирма рақобат афзалликларини қандай шакллантириши ва унда мамлакатнинг ролини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Халқаро алмашувда мамлакатнинг рақобатбардошлик даражасига “рақобатбардошлик ромби” деб аталувчи тўртта бир-бирига боғлиқ омиллар таъсир кўрсатади: 1. Ишлаб чиқариш омиллари шароитлари (мамлакатда асосий ишлаб чиқариш омилларининг мавжудлиги); 2. Миқёс самарасини келтириб чиқарувчи ички талаб шароитлари; 3. Бир-бирига боғлиқ ва бир-бирини қўлловчи тармоқларнинг (кластерларнинг) мавжудлиги; 4. Фирма таркиби стратегияси ва унинг ички тармоқ рақобатидаги ўрни.

Шундай қилиб, халқаро савдо назарияларини умумлаштириш натижалари шуни кўрсатадики, унинг моҳиятини ёритиб беришга қаратилган классик қарашлар ҳам, замонавий қарашлар ҳам ташқи савдо муносабатлари ривожланиши жараёнида вужудга келадиган барча саволларга жавоб бера олмаса-да, мамлакатларнинг жаҳон бозорида ўзига хос ўрин эгаллашларини таъминловчи афзаллик жиҳатларини аниқлашга имкон беради.

1.2. Халқаро савдо ривожланишидаги янги тенденциялар

Глобаллашув жараёни ҳозирги замон инсоният ривожининг умумий контекстини ташкил қилади, дейилса, муболаға бўлмайди. Унинг омиллари, кўринишлари, оқибатлари, турли жиҳатларини англамасдан бугунги кунда содир бўлаётган ижтимоий, иқтисодий, маданий ва геосиёсий ҳодисаларни тушуниш ва тўғри идрок қилиш мумкин эмас. Бежиз эмаски, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов “Жаҳон миқёсида глобаллашув ва рақобат тобора кучайиб бораётган бугунги замонда биз дунёда юз бераётган туб ўзгаришлар жараёнида эгаллаб турган ўрнимизни холисона ва танқидий баҳолашимиз, тобора ошиб бораётган ҳаёт талабларига жавоб беришимиз, кечаётган давр билан ҳамқадам бўлишимиз шарт”⁵, - деб таъкидлаган эди.

“Глобаллашув” атамаси илк бор иқтисодчилар томонидан янги бир жараён, яъни XX асрнинг 80-йилларида авж ола бошлаган жаҳон бозорларнинг бири-бирига қўшилиб кетишини ифодалаш учун қўлланила бошлаган эди. Аммо, кейинроқ шу нарса равшан бўлдики, жаҳон иқтисодиётининг интернационаллашуви, гарчи муҳим бўлса-да, айтилган вақтда, глобаллашув жараёнининг фақат бир қисмидир. У эса, беҳад кенг бўлиб, иқтисодий вектор билан биргаликда ахборот-коммуникация, геосиёсий, дунёқараш ва цивилизацион хусусиятга эга бўлган жабҳаларни ҳам ўз ичига қамраб олади.

Шуни таъкидлаш жоизки, глобаллашувнинг кўринишлари ва оқибатлари теварагидаги мунозаралар сўнгги йилларда нафақат жонланди, балки қизғин тус олди. Нафақат айрим жамиятлар, балки бутун дунё бири-бирига қарама-қарши турган, ва айрим вақтларда, ҳатто, уруш олиб бораётган «глобалчилар» ва «аксилглобалчилар»га ажралди.

⁵Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2010 йил 12 ноябрда бўлиб ўтган қўшма мажлисидаги маъруза

Ҳақиқатдан ҳам, бир тарафдан, глобаллашув ахборот олиш, бир жойдан иккинчи жойга кўчиш, халқаро савдо ва ишлаб чиқариш кооперацияси олдидаги тўсиқларни бартараф этмоқда. Аксарият кишилар глобаллашув меҳнат, капитал, товар ва ахборот ҳаракатланишига олиб келаётганини, ва бинобарин, иқтисодий самарадорлик ва инсон тараққиёти учун мисли кўрилмаган имкониятларни вужудга келтиришини аниқ англамоқдалар ва кўрмоқдалар. Миллионлаб одамлар глобаллашувни фаровон турмуш, мустақил танлаш ҳуқуқи ва янада кўпроқ эркинлик, тўлиқ ва бевосита ахборот олиш, кўпроқ ҳақ тўланадиган жойларда ишлаш, энг яхши университетларда таълим олиш имкони билан боғламоқдалар. Глобаллашув даврида жаҳон бозорлари очикроқ ва уларга кириб бориш мумкин бўлиб қолди. Бу эса, кўпгина “учинчи дунё” мамлакатларига экспортни жадаллаштириш сиёсатини қўллаб ҳайратланарли иқтисодий раванга эришиш учун имконият очди. Айнан халқаро савдо “Осиё йўлбарслари” ва бошқа мамлакатларнинг юксалиши ҳамда қисқа вақт мобайнида “банана республикалар”дан қудратли оммавий саноат ишлаб чиқариши марказларига айланишларининг асосий омили бўлди. Ушбу, яқиндагина қоқ мустамлака бўлган мамлакатларнинг аҳолиси, нафақат ўз ҳаёт тарзи, балки унинг сифатини ўзгартира билди; олдинги авлодлар тасаввур қилолмайдиган фаровонлик даражасига эришди. Майкл Эллиот ёзганидек: “Осиё мўъжизасининг манбаи маҳаллий ишлаб чиқариш қувватларининг глобал савдо тармоқлари билан интеграциясини рағбатлантирувчи ва миллионлар учун иш жойи барпо этган ташқи алоқаларга интилган сиёсатдадир”.⁶

Натижада, глобаллашув даври тарихда мисли кўрилмаган ва барча минтақаларни қамраб олган ҳаёт даражаси ва сифатининг ўсиши вақти бўлди. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 2003 йилги Инсон Тараққиёти ҳақидаги Маърузасида қайд этилганидек, сўнгги 30 йил мобайнида ривожланаётган мамлакатлар аҳолисининг турмуш шароити

⁶ Michael Elliot, Time, Vol.173, Nos.26/27, 2009, p. 37

кескин яхшиланишига эришилди. Кутилажак умр кечириш бу ерда 8 йилга кўпайди. Саводсиз аҳолининг улуши қарийб икки марта, яъни 25 фоизгача камайди. Ўтган асрнинг 90-йилларида ер юзи аҳолисининг ўта кашшоқликдан азоб чекаётган қисми улуши 30 фоиздан 23 фоизгача тушди. Шарқий Осиёда фақат 90-йиллар мобайнида кунига бир долларга тенг даромадга кун кечирётган одамларнинг сони тенг ярмига камайди⁷.

Глобаллашувга қарши бўлганларнинг фикрича, бу жараён трансмиллий корпорациялар ва индустриал Ғарбнинг ҳосиласи. У ўз моҳиятига кўра, ғайридемократик, элита, ва аксарият ҳолда емирувчи, вайрон қилувчи характерга эга бўлиб, бутун инсониятни, шунингдек, алоҳида давлатларни барқарор ривожланиш имкониятидан маҳрум қилади. Давлатлардан устун турган халқаро тузилмалар роли кўтарилиб, глобаллашув миллий давлатларни заифлантиради ва халқларнинг суверен иродасини менсимасликка олиб келади. Улар шунга аминдирки, глобаллашув бу - хавф-хатар ва таҳликалар келтирувчи жараёндир. У глобал исиш, атроф-муҳитнинг ифлосланиши, назоратсиз миграция оқимлари юзага келиши, иш жойларининг йўқолиши, анъанавий қадриятларнинг емирилиши каби муаммоларни келтириб чиқаради. Халқаро савдо эркинлаштирилишининг асл маъноси шундан иборатки, ривожланаётган мамлакатлар томонидан савдо тўсиқлари бартараф этилиб, саноати ривожланган давлатлар бозорларига кириш имконияти чекланганлигича қолади. Шунинг учун бу жараён турли минтақалар аҳолиси ҳаёт даражасида жуда катта тафовут янада кенгайишига ва улар ўртасида «асимметрик боғлиқлик» пайдо бўлишига олиб келмоқда.

Бугунги кунда Янги Шимол, ёки саноати ривожланган дунё, глобаллашув жараёнининг асосий ҳаракатлантирувчи кучи, «менежери» бўлиб қолмоқда. Дунёнинг қолган ҳудудлари кўпинча ушбу жараён субъектлари сифатида намоён бўлаётир. Жаҳон аҳолисининг атиги 15 фоизи яшайдиган саноати ривожланган мамлакатлар дунё ресурслари,

⁷ Human Development Report, 2003

ишлаб чиқариш, савдо ва истеъмолнинг 70 фоизини назорат қилмоқда. Аммо, ҳар қандай ҳолатда, глобаллашув – объектив воқелик, табиий-тарихий жараёндир. Уни на инкор қилиш, на тўхтатиш, на кечиктириш мумкин. Глобаллашув қандайдир виртуал уйдирма фантом эмас. Бу миллионлаб одамлар томонидан илгари суриладиган реал, ҳар куни амалга ошириладиган жараёндир. Жаҳондаги ҳозирги тараққиёт жараёнларининг энг таниқли тадқиқотчилари асарларида берилган таърифларни умумлаштириб, хулоса қилишимиз мумкинки, глобаллашув маҳаллий аҳамиятга молик маданий, ахборот, иқтисодий, геосиёсий маконларнинг бир тизимга бирлашуви жараёнидир⁸.

Глобаллашувнинг асосий хусусияти шундан иборатки, минтақалар ва мамлакатларнинг ўзаро чамбарчас боғлиқлиги тобора аниқ бўлмоқда. Иқтисодий соҳадаги глобаллашув, авваламбор, товарлар, капитал ва меҳнатнинг жаҳон миқёсидаги интеграциясидир. Бу икки жараён мажмуида ўз ифодасини топади. Биринчиси, бу – капитал, меҳнат ресурслари, товарлар ва хизматлар бозорлари глобаллашуви. Иккинчиси, иқтисодий шакллар глобаллашуви, яъни иқтисодиёт ташкилий тузилмаларининг йириклашувидир. Унинг бу хусусиятлари 2008 йилда бошланган глобал молиявий-иқтисодий инқироз сабаб ва оқибатларида яққол намоён бўлди.

Жаҳон савдоси ва ишлаб чиқаришнинг сезиларли ўсиши, уларнинг интернационаллашуви, табиий равишда халқаро молиявий айирбошлаш соҳасида туб ўзгаришларга сабаб бўлди. Бугунги кунда ҳар куни валюта айирбошлаш бозоридан 1,2 триллион АҚШ доллари ўтади. Халқаро банклараро тизим ва ҳисоб-китоблар тизими орқали амалга ошириладиган тўловлар ҳажми бир кунда 6 триллион долларни ташкил этади.⁹ Пул энди

⁸ Қаранг: Т. Friedman, *The Lexus and the Olive Tree*, Straus, New York, 1999; М. McLuhan, *The Global Village: Transformations in World Life and Media in the 21st Century*, New York, 2001; S. Strange, *The Retreat of the State*, Cambridge, 1996; М. Waters, *Globalisation*, London, 1995; E. Kofman and G. Youngs, *Globalization Theory and Practice*, London, 1996.

⁹ B. De Schutter and J. Pas, *About Globalisation*, Brussels, University Press, 2004.

аксарият ҳолда қўлга олиб бўладиган, нақд нарса эмас. У бойлик ҳақидаги маълумотдан хабар берувчи электрон импульсдир.

Глобаллашув шароитида, миллий иқтисодиётлар чегаралари ювилиб кетмоқда. Уларнинг ўзаро боғлиқлиги ва ўзаро таъсири жуда кучли бўлмоқда. “Домино эффекти” вужудга келиш хавфи, яъни молиявий-иқтисодий инқирознинг бир мамлакатдан иккинчисига ўтиши, деярли муқаррар бўлмоқда. Аслида айти шу ҳолат 2008 йилда содир бўлди. Ўшанда АҚШда Bear-Sterns, Lehman Brothers, Merrill-Lynch, AIG, Fannie Mae, Citigroup каби улкан компаниялар ниҳоятда мушкул аҳволга тушиб қолдилар ва натижада рўй берган молиявий саросима нафақат Америкада иқтисодий инқирозни вужудга келтирди, балки тезлик билан бутун дунёга ёйилди.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозини сабаблари қаторида кўпгина тадқиқотчилар, авваламбор, 2007 йил ёзида АҚШда кўчмас мулк, яъни уй-жой бозоридаги аҳвол кескин равишда ёмонлашганини кўрсатадилар. Дарҳақиқат, ўша даврда бу мамлакатда ўн йил мобайнида биринчи бор уй-жойларга бўлган нарх-наво кутилмаганда 25 фоизга “қулади”, натижада Америка ипотека тизими инқирозга дучор бўлди. Нима учун ўн йил мобайнида кўчмас мулк нархи муттасил ва узликсиз кўтарилиб келди? Нега у бирданига кескин равишда пасайди? Нима учун бу ҳолат ипотека тизимига қаттиқ зарба бўлди? Ва ниҳоят, нега бу ҳодисалар АҚШ иқтисодининг бошқа тармоқлари ва кейинчалик бутун дунё иқтисодида сурункали салбий ҳодисалар сабаби бўлди, деган саволлар туғилиши табиийдир.

Глобаллашув ва ИТ-иқтисодиёти пайдо бўлиши билан боғлиқ бўлган иқтисодий кўтарилиш, АҚШ кўчмас мулк бозоридаги нарх-наво 90- ва кейинги ўн йилликнинг биринчи ярмида уй-жойга бўлган талаб ортиши натижасида муттасил равишда юксалиб борди. Бунинг сабаби шундаки, ўша даврда глобаллашув туфайли йирик молиявий тушумларга эга бўлган кўпгина Осиё давлатлари ва ўтиш даврини бошидан кечираётган

мамлакатлар жамғариш нормасини кўпайтиришга ва эндиликда ўзлари хорижий иқтисодиётларга, биринчи навбатда, АҚШ молиявий тизимига, инвестициялар йўналтиришга қодир бўла олдилар. Агар 1996 йилда ривожланаётган давлатларнинг умумий қарзи 88 миллиард долларни ташкил қилган бўлса, 2003 йилга келиб улар жаҳон молиявий бозорларига 205 миллиард долларни сармоя сифатида жойлаштирдилар.

Америкалик иқтисодчи ва мамлакат Федерал Резерв тизимининг раиси Б.Бернанкенинг иборасига кўра, бу “глобал жамғара сероблигини” (global saving glut) вужудга келтирди. Бу, ривожланган давлатлар (авваламбор АҚШ) молиявий бозорлари ривожланаётган мамлакатлардан юқори фойда олиш умидида келиб тушган жамғармалар билан тўлиб тошган эдилар, деганидир.

Тушунарлики, бундай шароитда банк ҳисоб ставкалар пасайиб, кредит олиш шароитлари тобора енгиллашиб борди. Натижада, банклардан қарз олганлар ичида «субстандарт» (sub-prime borrowers), ёки кредит обрўси паст бўлган кредиторлар улуши кўпайди. Масалан, АҚШда 2006 йилга келиб бундай заиф кредиторлар улуши ипотека тизимидаги умумий кредитнинг 20 фозини ташкил қилди. Бундай шароитда, АҚШ молиявий тизими ўзини таҳликадан соқит қилиш ниятида, қимматбаҳо қоғозларнинг янги турларини ихтиро қила бошлади.

Гап шундаки, молиявий инновациялар орасида секюритизация алоҳида ўрин тутди. Унинг моҳияти шундаки, катта миқдордаги индивидуал молиявий инструментлар, масалан, ипотека кредитлари, “бир қозонга” солиниб қорилади ва сўнг, аралашган ҳолда алоҳида-алоҳида “парчаларга” бўлинади. Натижада турли даражадаги қалтисликка эга бўлган парчалар турли ёндошувлар қўлловчи инвесторлар томонидан сотиб олинади. Масалан, “хеджланган” ёки яхши ҳимояланган фондлар қалтисроқ парчаларни сотиб олишлари мумкин бўлса, пенсия фондлари ишончлироқ бўлақларга харидор бўлишлари мумкин. Молиявий бозорларда мулк билан қувватланган қоғозлар (asset-backed commercial

papers) ва гаров билан кафолатланган қарзлар (collateralized debt obligations - CDO) каби қимматли қоғозлар пайдо бўлди. Буларнинг барчасининг мазмун-моҳияти таҳликаларни диверсификация қилиш ёки иложи борича, алоҳида инвесторлар орасида ёйишдан иборат. Масалан, битта молиявий “қозонда” минглаб кредитлар билан биргаликда бир неча субстандарт қарзлар қориб юборилса, уларнинг айримлари дефолтга тушган ҳолда ҳам, умумий “қозон”га унчалик катта талофат етмайди, деган ёндошув мавжуд.

Иккинчидан, “осон” кредитлар даврида аксарият инвесторларда уй-жой нархи фақат тепага қараб юради, деган нотўғри ишонч бор эди. Бинобарин, уй-жой нархи кўтарилади ва кўчмас мулкга сармоя жойлаштириш катта фойда олиб келади, деган умидда, кўпчилик ипотека кредитлари олиб, унга уй сотиб олдилар. Бунинг оқибатида талаб ортиб, кўчмас мулк нархи 1996 йилдан 2006 йилгача ҳар йили ўртача 10 фоизга ортиб борди.

Аммо, 2006 йилнинг ўртасидан то 2008 йилнинг охиригача АҚШ миқёсида кўчмас мулкнинг ўртача нархи 26,6 фоизга тушди. Гап шундаки, кўчмас мулк бозоридаги вазиятни бир оз “совутиш” учун Федерал Резерв тизими ҳисоб ставкасини кўтара бошлади; 2004 май ойидан то 2006 майигача у 1,25 фоиздан 5,25 фоизгача, яъни 4,2 маротаба ўсди. Бу эса, уй-жой нархининг кескин пасайишига олиб келди, ва авваламбор, субстандарт қарздорларга кучли зарба бўлди. 2007 йилнинг августига келиб, уларнинг 16 фоизи дефолтга учради. Кейинчалик, ҳодисалар бири-бирига уланиб кетиб, назорат остидан чиқиб кетди. Аввал ипотека кредитларини иштиёқ билан сотиб олаётган банклар, эндиликда субстандарт қарздор билан боғлиқ хавфлардан ҳоли бўлиш ниятида, уларни тезлик билан сота бошладилар. Бу эса, молиявий бозордаги саросиманинг кучайишига олиб келди. Банклар “заҳарланган” активлардан қутула бошлаб, уларни сотиш эвазига олган маблағларини 1 йил муддатлик давлат облигацияларига сармоя қилдилар. Оқибатда “нақд пул инқирози” (liquidity crisis), яъни молиявий бозордаги трансакциялар ҳажми кескин камайиши содир бўлди.

2008 йил сентябрида АҚШ маъмурияти Fannie Mae ва Freddie Mac каби асосий ипотека муассасаларини амалда давлат тасарруфига олди, Lehman Brothers ўзини банкрот, деб эълон қилди, Merrill Lynch эса Bank of America га сотилди. АIGни қутқариш учун Федерал Резерв тизими 85 миллиард доллар ажратди.

АҚШ молиявий тизимидаги муаммолар нафақат мамлакатнинг барча соҳалардаги ҳолатига салбий таъсир кўрсатди, балки жаҳон миқёсида иқтисодий таназзулга олиб келди. Ривожланган давлатлар иқтисодиётлари 2 фоизга қисқарди. Бутун дунёда кўплаб банклар синиб, корхоналар ёпилди. Фақатгина АҚШнинг ўзида 3,5 миллион киши ишсизлар сафини тўлдирди. Аксарият давлатларда аҳоли турмуш даражаси кескин равишда пасайди.

Ташқи савдо халқаро иқтисодий алоқаларнинг асосий шакли ҳисобланади, у ихтисослашув жарёнларини чуқурлаштиради, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширади. Иқтисодий манфаатларни мақбул тарзда амалга ошириш имкониятларни беради. Шунинг учун давлатлар халқаро иқтисодий ҳамкорлик, экспорт-импорт операцияларни ривожлантириш орқали халқаро меҳнат тақсимоти имкониятларидан фойдаланадилар.

Таъкидлаш жоизки, сўнгги йилларда фан-техника тараққиётининг ривожланиши, ишлаб чиқаришнинг байналмилаллашуви натижасида ташқи иқтисодий фаолиятнинг характери ва йўналишларида туб ўзгаришлар юз бермоқда.

Бутунжаҳон савдо ташкилоти маълумотларига кўра 2012 йилда жаҳон товар ва хизматлар савдоси тахминан 23 трлн. долларни ташкил этди. Агар фақат товарлар савдосини кўриб чиқадиган бўлсак, у ҳолда жаҳон савдоси 18,4 трлн. долларни ташкил этади¹⁰. Айни вақтда жаҳон товар ва хизматлар савдоси 1980 йилга нисбатан 5,6 мартага ошганлигини таъкидлаш зарур.

¹⁰ UNCTAD Handbook of statistics 2013. New York and Geneva 2014.

1.2-жадвал

1980-2012 йилларда жаҳон савдосининг ривожланиш динамикаси (трлн. АҚШ доллари ҳисобида)

	1980	1990	1995	2000	2008	2012	2012 йилда 1980 йилга нисбатан, марта
Экспорт	2,0	3,5	5,2	6,4	7,7	12	6
Импорт	2,1	3,6	5,2	6,5	8,3	11	5,2
Ташқи савдо айланмаси	4,1	7,1	10,4	13,0	16,0	23	5,6

Манба: World development indicators, 2013. The World Bank. Washington.

Агар жаҳон товар ва хизматлар экспортининг жаҳон ялпи ички маҳсулотига нисбатини кўриб чиқадиган бўлсак, бу кўрсаткич 2012 йилда 32 фоизни ташкил этди. Ваҳоланки, 1990 йилларнинг бошларида бу кўрсаткич 20 фоизни ташкил этар эди. 1992-2012 йиллар давомида жаҳон ялпи ички маҳсулотига экспорт квотаси 1,5 мартага ошди¹¹. Бу эса жаҳон савдоси жаҳон ишлаб чиқаришига нисбатан юқорироқ суръатларда ўсаётганлигини билдиради.

Бундай тенденция натижасида эса миллий хўжаликларнинг ўзаро боғлиқлик даражаси яқин йилларга нисбатан ҳам сезиларли даражада ортди.

Бугунги кунда халқаро савдонинг энг асосий қатнашчилари – ривожланган мамлакатлар ва Осиёнинг ривожланаётган мамлакатлари ҳисобланади. Жаҳон товар ва хизматлар экспортининг 2012 йилда қарийб 25 фоизи Еврозона мамлакатлари, 10 фоизи – АҚШ, 10 фоизи – Хитой, 9 фоизи – Осиёнинг янги индустриал мамлакатлари ҳиссасига тўғри келди¹².

Умуман олганда жаҳон савдосида ривожланган мамлакатлар позициясининг сусайиши ва Хитой ҳамда Осиёнинг қатор динамик ривожланаётган мамлакатлари улушининг ошиши жаҳон савдоси ривожланишининг муҳим тенденцияларидан бири ҳисобланади. Бундай тенденция натижасида 2010 йилнинг бошида жаҳон савдосида ўзига хос

¹¹ UNCTAD Handbook of statistics 2013. New York and Geneva 2014.

¹² World development indicators, 2013. The World Bank. Washington.

ходиса юз берди, яъни биринчи марта жаҳон савдосида ривожланаётган мамлакатларнинг улуши ривожланган мамлакатлардан юқори бўлди ва 50 фоиздан кўпроқни ташкил этди. Ваҳоланки, 1980 йилда бу мамлакатларнинг жаҳон савдосидаги улуши 33 фоизни ташкил этар эди, холос.

Шу нуқтаи назардан жаҳон мамлакатларининг сўнгги 100 йилда – 1913 йилга нисбатан жаҳон савдосидаги позицияси қандай ўзгарганлигини кузатиш алоҳида қизиқиш уйғотади. Рақамлар шуни кўрсатадики, 1913-2012 йиллар давомида Буюк Британиянинг жаҳон савдосидаги улуши 18,5 фоиздан 2,6 фоизгача, Германиянинг улуши 18 фоиздан 7,7 фоизгача пасайган бўлса, АҚШнинг улуши деярли ўзгармасдан қолган: 1913 йилда 9 фоиз, 2012 йилда 8,4 фоиз. Аини вақтда Япониянинг улуши 0,8 фоиздан 4,4 фоизгача, Хитойнинг улуши 2 фоиздан 11,2 фоизгача ўсган¹³.

Сўнгги ўн йилликларда жаҳон савдоси жаҳон ишлаб чиқаришига нисбатан юқори суръатларда ўсаяпти, аммо мамлакатлар ўртасидаги ўзаро боғлиқликнинг ошиши халқаро савдонинг иқтисодий конъюнктура тебранишларига таъсирчанлиги ҳам ошиб бормоқда.

Кейинги йилларда халқаро савдони ривожланишига қуйидаги омиллар жиддий таъсир кўрсатмоқда:

- халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви ва жаҳон хўжалигининг байналмилаллашуви (интернационаллашуви), миллий хўжаликларнинг очиклиги ва барча мамлакатларнинг экспорт квотаси кўрсаткичларининг йилдан - йилга ортиб бориши;

- илмий-техника тараққиёти ривожланган мамлакатлар иқтисодиётини таркибий ўзгаришларини таъминлади, бу жараён буюмларнинг маънавий эскиришини тезлаштирди. Маълумотларга кўра, ҳар йили жаҳон савдо айланмасига киритилаётган буюмларнинг 40 фоизи янгиланмоқда;

¹³ UNCTAD Handbook of statistics 2013. New York and Geneva 2014.

- четга капитал чиқариш ҳажми ва суръатлари ортмоқда. Тўғридан-тўғри инвестициялар кўпаймоқда. Жаҳон экспорт салоҳияти, халқаро товар айланмаси ортмоқда ва кўлами кенгаймоқда. Капитал оқимларида 10 та йирик мамлакат алоҳида ўрин тутди. Масалан, тўғридан-тўғри инвестициялар экспортида йирик мамлакатлар ҳиссаси 83,4фоиз, импортида эса 73,1фоизн ташкил этади¹⁴;

- жаҳон бозорларида Трансмиллий компанияларнинг фаолияти фаоллашмоқда, ишлаб чиқаришнинг марказлашуви ва йириклашуви жараёнлари ривожланмоқда. БМТнинг Савдо ва Ривожланиш бўйича Конференцияси (UNCTAD-ЮНКТАД) маълумотларига кўра, жаҳон савдосининг 2\3 қисми ТМКларнинг ҳиссасига тўғри келади¹⁵.

- халқаро савдонинг таркиби сезиларли даражада ўзгарди: мамлакатлар маҳсулотлар айирбошлашдан ташқари турли хил хизматлар, молия капитали, ишчи кучи, фан-техника ахборотлари, янги технологиялар, бошқарув усуллари ва бошқалар билан фаол савдо - сотиқ олиб боришга ўтдилар;

- эркин савдо ва божхона иттифоқларини тузиш орқали минтақавий интеграциянинг ривожланиши ва чуқурлашуви жараёнлари жадаллашди. Масалан Европа Иттифоқи, NAFTA (Шимолий Америка мамлакатларининг эркин савдо уюшмаси) кабиларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин;

- давлатнинг экспорт ва импорт операциялари учун қулай шарт - шароит яратиш (most favored nations - MFN) мақсадида ташқи иқтисодий фаолиятга фаол аралашуви жараёнлари кучайди;

- халқаро савдонинг ривожланишида Эркин иқтисодий ҳудудларнинг устуворлиги (масалан Хитой, Таиланд, Кипр ва бошқа мамлакатлар мисолида);

¹⁴Международные экономические отношения: Учебник. 2-е издание. Н.Н. Ливенцев ва бошқалар.-М.: Проспект, 2005. –С.268

¹⁵Международные экономические отношения: Учебник. 2-е издание. Н.Н. Ливенцев ва бошқалар.-М.: Проспект, 2005. –С.300.

- иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар ўз ишлаб чиқаришларини эндигина ривожланаётган мамлакатларга кўчирдилар. Чунки, ривожланган мамлакатларда солиқ юкининг оғирлашуви, табиатни муҳофаза қилиш соҳасида миллий қонунчилик талабларининг кучайиши ҳамда арзон ишчи кучидан фойдаланишга интилиш ана шундай йўлдан боришга олиб келди.

II БОБ. САУДИЯ АРАБИСТОНИ ВА АҚШ САВДО-ИҚТИСОДИЙ ҲАМКОРЛИГИНИНГ ҲОЗИРГИ ҲОЛАТИ ВА УНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ИМКОНИЯТЛАРИ

2.1. Саудия Арабистонининг ташқи савдоси динамикаси ва унга таъсир этувчи омиллар

XX асрнинг сўнги чорагида фан-техника тараққиёти таъсирида халқаро меҳнат тақсмоти ва ихтисослашувининг чуқурлашиб бориши жаҳон хўжалик тизимида глобаллашув ва халқаро ҳудудий интеграция жараёнларининг жадаллашувига олиб келди. Бунинг натижасида миллий хўжаликларнинг жаҳон бозорига боғлиқлиги кучайди ва ташқи иқтисодий фаолият иқтисодий ўсишнинг энг асосий шартларидан бирига айланди. Мана шундай шароитда ҳар бир мамлакат ўзининг иқтисодий қуввати ва нисбий афзалликларига таяниб экспорт салоҳиятини ошириб боришга ва шу орқали жаҳон хўжалик тизимида ўзига хос ва муносиб ўринни эгаллашга ҳаракат қилади.

Саудия Арабистони ҳам бундан мустасно эмас. Албатта, бу мамлакат ўзининг экспорт салоҳиятини оширишда, энг аввало, ички имкониятлари ва нисбий афзалликка эга бўлган маҳсулотларига таянадилар. Экспорт салоҳиятини ошириб бориш эса барқарор валюта тушумларини таъминлашга ижобий таъсир кўрсатади. Мазкур мамлакат ташқи савдо сиёсатининг ўзига хос жиҳатларидан бири шундан иборатки, у энг аввало, анъанавий маҳсулотлар экспортини оширишга ва ундан тушган валюта тушумларини иқтисодиётнинг бошқа тармоқларини ривожлантиришга сарфлашга ҳаракат қилмоқда. Бироқ анъанавий экспорт маҳсулотлари хом ашё бўлганлиги муносабати билан Саудия Арабистони ташқи бозор конъюнктурасига кучли боғлиқ бўлиб қолмоқда. Бу эса барқарор валюта тушумларини олишга салбий таъсир кўрсатмоқда. Маълумки, Саудия Арабистони экспортининг асосини нефть, ташқил қилади.

Жаҳон тажрибаси шундан далолат берадики, бир хил турдаги маҳсулотни катта миқдорда экспорт қилиш иқтисодий жиҳатдан ноқулай ҳисобланади, чунки бундай ҳолатда мамлакат иқтисодиёти бир турдаги маҳсулот экспортига боғланиб қолади.

Мазкур мамлакатлар экспорти ва импорти динамикаси уларнинг ҳом ашё бозоридаги конъюнктуравий ўзгаришларга таъсирчанлиги юқорилигини кўрсатади (2.1.1-жадвал).

2.1.1-жадвал

Саудия Арабистони ташқи савдоси динамикаси

	Ташқи савдо айланмаси	Экспорт	Импорт	Сальдо
2008	499,6	322,9	176,7	146,2
2009	364,7	202,6	162,1	40,5
2010	436,0	261,8	174,2	87,6
2011	574,2	376,2	198,0	178,2
2012	614,6	399,4	215,2	184,2
2013	616,9	387,6	229,3	158,3
2013 йилда 2008 йилга нисбатан, %да	123,5	120,0	129,8	108,3

Манба: worldbank.org – Жаҳон банкининг расмий сайти маълумотлари

2.1.1-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозидан олдинги – 2008 йилда Саудия Арабистони экспорти қарийб 500 млрд. долларни ташкил этган бўлиб, глобал инқироз натижасида 2009 йилда нефть нархларининг пасайиб кетиши ташқи савдо айланмасини 364,7 млрд. долларга, яъни қарийб 27 фоизга қисқариб келишига олиб келди. Айниқса, экспорт ҳажми кескин қисқарди. Агар 2008 йилда Саудия Арабистони 322,9 млрд.долларлик товар ва хизматлар экспорт қилган бўлса, 2009 йилда бу кўрсаткич 37,3 фоизга камайиб 202,6 млрд. долларга тенг бўлди. Шу йили импорт 8,3 фоизга камайди.

2008 йилнинг август ойидан жаҳон бозорида нефть нархларининг кескин суръатларда пасайиши Саудия Арабистонининг ташқи савдоси динамикасига ҳам салбий таъсир кўрсатди. Таҳлиллар шуни кўрсатдики,

2008 йилнинг август ойида нефть нархлари июль ойига нисбатан 13 фоизга пасайган бўлса, декабрь ойида яна 64 фоизга пасайди ва 41,7 АҚШ долларини ташкил этди. 2009 йилнинг дастлабки икки ойида жаҳон нефть нархларининг ўртача қиймати 39 долларга тенг бўлди.

Гарчи 2010 йилда ташқи савдо айланмаси ва экспорт ҳажми ўсган бўлса-да, 2008 йил даражасига етмади. Фақат 2011 йилга келиб жаҳон нефть бозорида нефть нархлари ошгандан сўнг инқироздан олдинги йил даражасидан ўзиб кетишга эришилди.

Умуман олганда, 2008 йилга нисбатан 2013 йилда Саудия Арабистонининг ташқи савдо айланмаси 23,5 фоизга ўсди ва қарийб 617 млрд. долларга етди. Айти вақтда экспортга нисбатан импортнинг юқорилик суръатларида ўсиши кузатилди: агар 2008 йилга нисбатан 2013 йилда Саудия экспорти 20 фоиз ўсиб, 387,6 млрд. долларга етган бўлса, импорт ҳажми бу даврда 29,3 фоизга ўсиб, 229,3 млрд долларни ташкил этди. Бунинг натижасида мамлакат ташқи савдо сальдосининг ўсиши сезиларли даражада пасайди ва 2013 йилга келиб 158,3 млрд долларга тенг бўлди.

Юқоридаги таҳлил натижаларидан шундай хулоса чиқариш мумкинки, Саудия Арабистонида экспорт ва ташқи савдо айланмасининг ўсиши нефть ишлаб чиқариш суръатларига тўғридан-тўғри боғлиқ.

2.1.2-жадвал

Саудия Арабистонининг 2005-2013 йиллардаги нефть қазииш микдори динамикаси

Йиллар	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Млн.тонна	466,2	459,0	439,4	459,7	407,9	407,0	452,2	470,0	500,0
Фоизда ўсиши	100,0	98,4	80,0	104,6	88,7	99,8	111,1	103,9	106,4

Манба: Joint Oil Data Initiative ва Saudi Arabia – Economic Insight, December 2014. – P.15. маълумотлари асосида тузилган.

Юқоридаги 2.1.2-жадвалдан жадвалдан кўриниб турибдики, Саудияда нефть қазииш микдорлари жаҳонда юзага келаётган бир қатор сиёсий ва иқтисодий омилларга боғлиқ. 2009-2010 йилларда нефть қазииш

миқдорларининг камайишига сабаб 2008 йилнинг сўнггида жаҳон хўжалигида юзага келган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози хисобланади. 2011 йилда эса Ливиядаги фуқаролар урушига кўра Ливияда нефть қазииш ишлари вақтинча тўхтаганлиги сабабли ОПЕК томонидан Саудия Арабистони учун нефть қазииш квотаси оширилган. 2012 йилда ҳам худди шундай сиёсий омил унга қўшни бўлган Эрон мамлакати билан ҳам содир бўлган эди.

Масалан, 2012 йилнинг 24 январиди, АҚШ ва Европа Иттифоқи мамлакатларининг Эрон нефт экспортининг жаҳон бозориди сотилишига “иқтисодий санкция” берилганлиги сабабли, Эроннинг жаҳон бозориди нефт улуши экспортини Саудия Арабистони ўз зиммасига олишини билдириб ўтган эди. Шунинг учун ҳам агарди Эроннинг сиёсий инқирози 2012 йилди ҳам давом этадиган бўлса, у холди ОПЕК томонидан 2012 йилнинг июль ойиди Саудия Арабистони нефть хомашёсини қазииш ва уни экспортини 2011 йилга нисбатан 14 фоизга оширилишини эълон қилган эди¹⁶.

Бироқ аввалига Саудия Арабистони Подшоҳлиги Нефть ва минерал ресурслари Вазири А.Наими 2012 йилнинг 16 мартади расмий баёнот бериб, АҚШ ва Европа Иттифоқи мамлакатлари томонидан Эронга нисбатан қўланиладиган иқтисодий жазо, яъни “нефть импорти эмбарго”си туфайли Саудия бир вақтнинг ўзиди кунига 3млн.баррель миқдорди нефть қазииш хажмини ишлаб чиқариш қувватига ва Эроннинг квотасини қоплаш имкониятга эга эмаслигини таъкидлаб ўтган эди.¹⁷

Мутахассисларнинг фикрига кўра, Саудия яқин ва ўрта истиқбол йилларди жаҳонди нефть ишлаб чиқариш бўйича етакчиликни қўлдан бой бермайди. Негаки, кейинги 23 йил мобайниди нефть конларини излаб топиш ва ўзлаштириш соҳасиди амалга оширилган чора-тадбирлар натижасиди нефть қазиб олиш миқдори 3,0 маротабага ўсган бўлса-ди,

¹⁶ <http://iformatsiya.ru>

¹⁷ Касаев Э.О. “О нефтегазовом секторе Саудовской Аравии”. – М.: ИВ. 2012 (<http://iimes.ru>).

унинг захиралари камаймади, аксинча, 1985-2012 йилларда 58,2 фоизга кўпайди ва кейинги 10 йил давомида деярли барқарор даражада сақланиб турибди¹⁸.

Нефть заҳира ресурсларини ҳисобга олганда Саудияда нефть қазиб олишни ярим йилда 30-35 фоизга ошириб, 1 кунда ўрта ҳисобда 15 млн.баррелгача нефть қазиб чиқариш имкониятига эга бўлиши мумкин.

Саудия Арабистони Подшоҳлиги Нефть ва минерал ресурслари вазирлиги мутахассисларининг таҳлилларига кўра, 2030 йилга бориб мамлакат ҳудудларида нефть қазииш хажми кунига 18,2 млн. баррелгача етиши кўзда тутилган. “The Saudi-British Bank” (SABB)нинг бош иқтисодчиси доктор Жон Сфакианакиснинг фикрига кўра, агар нефть қазииш фаолияти шу тариқа давом этса, Саудия келажак йилларда фақат нефть савдосидан кунига 500 млн. АҚШ доллари миқдорида даромад кўриши мумкин.¹⁹

Мамлакатнинг нефть-газ саноатида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг 87 фоизи нефть маҳсулоти бўлса, қолган 13 фоизи табиий газдир. Бундан кейинги истиқбол йилларда ҳам нефть-газ саноатида асосий маҳсулот нефть хомашёси бўлишига шубҳа йўқ, албатта.

Саудия ташқи савдосининг бир томонлама хусусиятга эга эканлиги ва унинг жаҳон хом ашё бозоридаги конъюнктуравий ўзгаришларга боғлиқ эканлиги бир қатор салбий оқибатларни келтириб чиқаради. Хусусан:

- хом ашё маҳсулотлари қийматида тайёр маҳсулотларга нисбатан кўшилган қиймат салмоғи паст бўлади. Шундан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, барқарор иқтисодий ўсиш ва аҳоли турмуш фаровонлигини яхшилашни таъминлашга иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ҳамда ишлаб чиқарилаётган ва экспорт қилинаётган товарлар таркибида тайёр маҳсулотлар улушини ошириш орқалигина эришиш мумкин;

¹⁸ Касаев Э.О. “О нефтегазовом секторе Саудовской Аравии”. – М.: ИВ. 2012 (<http://imes.ru>).

¹⁹ SABB

- жаҳон хом ашё маҳсулотлари бозори конъюнктураси тайёр маҳсулотлар бозоридан фарқли ўлароқ нобарқарор ва унда тебранишлар даражаси юқори ҳисобланади. Бунинг энг асосий сабаби шундаки, хом ашё маҳсулотларининг нарх ва даромадлар бўйича талаб эластиклиги паст. Шу сабабли бу ҳолат макроиқтисодий барқарорлик ва иқтисодий ўсиш суръатларига салбий таъсир кўрсатиши мумкин;

- хом ашёга асосланган экспорт таркибининг яна бир салбий жиҳати шундан иборатки, жаҳон бозорида хом ашёга бўлган нархлар юқори бўлган шароитда хом ашё экспорт қилувчи мамлакатларда миллий валюта алмашув курсининг қимматлашуви юз беради. Бу эса миллий қайта ишловчи корхоналар рақобатбардошлигининг пасайишига олиб келади ва инфляция даражаси ошади. Шу муносабат билан Саудия Арабистони ушбу муаммога барҳам бериш мақсадида барқарорлаштириш фондини барпо этиш йўлидан бормоқда. Бу фондлар мамлакатга кириб келаётган “ортиқча” валюталарни жамлаш ва давлат харажат дастурларининг барқарорлигини таъминлаш имконини беради;

- жаҳон тажрибаси шундан далолат берадики, экспорт таркибида хом ашё маҳсулотлари катта улушга эга бўлган мамлакатларда аҳолининг табақалашув даражаси юқори бўлиши кузатилади. Мутахассислар фикрича, мамлакатнинг энг бой 10 фоиз аҳолиси даромадларининг энг қашшоқ 10 фоиз аҳоли даромадларига нисбати 7 мартадан юқори бўлса, мамлакатдаги ижтимоий муҳит салбий томонга ўзгариши юз беради. Бугунги кунда Саудия Арабистонида бу кўрсаткич 16 баробарни ташкил этади.

Ташқи савдо самарадорлигини ошириш, экспорт таркибини диверсификациялаш ва импорт таркибини такомиллаштириш орқали жаҳон хўжалик тизимига интеграциялашиш Саудия Арабистони ташқи иқтисодий сиёсатининг асосий йўналишларидан ҳисобланиб, бу энг аввало, шу билан изоҳланадики, мамлакат ташқи савдосининг ҳозирги

ҳолати товар ва хизматлар экспортдан барқарор валюта тушумлари олиш имкониятини бермайди.

Экспорт таркибининг бир ёқламалиги, унда ҳам ашё товарларининг устувор ўринга эга эканлиги, экспортга чиқарилаётган товарлар ассортиментининг торлиги мамлакатлар иқтисодиётини жаҳон бозорларидаги конъюнктуравий ўзгаришларга боғлиқ қилиб қўймоқда. Шу сабабли Саудия Арабистони ҳукумати ташқи савдо таркибини такомиллаштириш бўйича қатор чора-тадбирларни амалга оширмоқдалар.

Таъкидлаш жоизки, ташқи савдо таркибини диверсификациялаш икки йўналишда амалга оширилади: биринчидан, ташқи савдонинг тармоқ таркибини диверсификациялаш, иккинчидан, унинг географик таркибини такомиллаштириш.

Ташқи савдонинг товар таркибини диверсификациялаш экспорт таркибида тайёр маҳсулотлар улушини ошириб бориш ва ҳам ашё улушини пасайтиришга, шунингдек, импорт таркибини оптималлаштиришга қаратилмоғи лозим (2.1.3-жадвал).

2.1.3-жадвал

**Саудия Арабистони экспорт таркибининг ўзгариши, (%
ҳисобида)**

Экспорт таркиби	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари	0	0	0	0	0	0
Озиқ-овқат маҳсулотлари	0	1	1	1	1	1
Ёқилғи ва нефть маҳсулотлари	91	81	87	89	88	87
Қайта ишлаш маҳсулотлари	6	8	11	9	10	11
Қора ва рангли металлар	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,4
Бошқалар	2,9	9,9	0,8	0,9	0,9	0,6

Манба: worldbank.org – Жаҳон банкининг расмий сайти маълумотлари

2.1.3-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, Саудия Арабистони экспортининг асосий қисмини ёқилғи ва нефть маҳсулотлари ташкил этиб, унинг жами экспортдаги улуши деярли ўзгармасдан келмоқда. Агар 2008 йилда Саудия Арабистони жами экспортининг 91

фоизи ёқилғи ва нефть маҳсулотлари ҳиссасига тўғри келган бўлса, 2013 йилга келиб унинг улуши бирмунча пасайди ва 87 фоизга тенг бўлди.

Бундай пасайиш қайта ишлаш маҳсулотлари улушининг ошиши эвазига юз берди. Экспортнинг бу моддаси улуши 2008 йилда 6 фоиздан 2013 йилда 11 фоизгача ошди. Бу маҳсулотлар асосан нефть кимёси саноатида ишлаб чиқариладиган маҳсулотлардир.

Нефтдан ташқари экспорт жами экспортнинг 14 фоизини ташкил этиб 2013 йилда ўсиш суръати 6 фоизга тенг бўлди. 2012 йилда бу кўрсаткич 8,4 фоизга тенг бўлган эди. Нефтдан ташқари экспорт даражасининг пасайишига сабаб унинг таркибидаги кимё маҳсулотларини даражаси деярли ўзгармаганлиги ҳисобланади. Хусусан, 2012 йилда кимё маҳсулотлари экспортининг қўшимча ўсиш суръати 9,3 фоизга тенг бўлган бўлса, 2013 йилда ўсиш суръати сезиларли даражада пасайди ва 2,6 фоизни ташкил қилди. Шунингдек, озиқ-овқат маҳсулотлари экспортида 2013 йилда 1,7 фоизлик салбий ўсиш қайд этилди. Ваҳоланки, 2012 йилда бу кўрсаткич 2,0 фоизни ташкил этган эди.

2.1.4-жадвал

Саудия Арабистони импорт таркибининг ўзгариши, (% ҳисобида)

Импорт таркиби	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари	0	0	1	1	1	1
Озиқ-овқат маҳсулотлари	11	11	16	15	14	15
Ёқилғи ва нефть маҳсулотлари	0	0	0	0	0	1
Қайта ишлаш маҳсулотлари	36	36	77	77	78	79
Қора ва рангли металлар	4	3	5	5	5	4
Бошқалар	46	50	1	2	0	0

Манба: worldbank.org – Жаҳон банкининг расмий сайти маълумотлари

Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда Саудия Арабистони ҳукумати миллий иқтисодиётда чуқур қайта ишлашга қаратилган иқтисодий сиёсатни амалга оширмоқда. Бу сиёсатнинг асосий мақсади Саудия

Арабистонининг жаҳон хўжалик тизимига хом ашё етказиб берувчи сифатида эмас, балки ишлаб чиқариш ва экспорт таркибида тайёр маҳсулотлар улуши юқори бўлган мамлакат сифатида интеграциялашувини таъминлашдин иборат (2.1.4-жадвал).

2.1.4-жадвал маълумотлари таҳлили шундан далолат берадики, сўнгги йилларда Саудия Арабистони импортида бир қатор ўзгаришлар юз берди. Бу ўзгаришлардан энг асосийси шундан иборатки, мамлакат импортининг таркибида қайта ишлаш маҳсулотлари, энг аввало, машина ва асбоб-ускуналар, транспорт воситалари ва бошқа шу каби товарлар улуши 2008-2013 йиллар давомида 36 фоиздан 79 фоизгача ўсди.

Бу ҳолат мамлакат ҳукумати томонидан амалга оширилаётган модернизация ва диверсификациялаш стратегиясига мувофиқ келади, чунки фақат замонавий техника ва технологияларни ишлаб чиқаришга кенг жалб этиш орқалигина миллий иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш мумкин.

Саудия Арабистони импорти таркибида юз берган яна бир муҳим ўзгариш шундан иборатки, унинг таркибида озиқ-овқат маҳсулотларининг улуши 2008 йилда 11 фоиздан 2013 йилда 15 фоизгача ошганлигидир. Бунинг албатта объектив сабаблари ҳам мавжуд. Мамлакатнинг катта қисми чўллардан иборат бўлганлиги сабабли бу ерда деҳқончилик юритиш азалдан қийин бўлган. Импортнинг бошқа моддаларида деярли ўзгариш бўлмаган.

Иқтисодиётни таркибий жиҳатдан қайта қуриш ва экспортни диверсификациялаш соҳасида эришилган натижаларга қарамасдан ҳозирги пайтда ҳал этилиши лозим бўлган қатор муаммолар ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг муваффақиятли ҳал этилиши Саудия Арабистони ташқи савдо алоқаларини ривожлантиришга ҳамда жаҳон хўжалик тизимига самарали интеграциялашувига ижобий таъсир кўрсатади.

Бу муаммолар орасида энг долзарби шундан иборатки, Саудия Арабистони экспортида ҳозиргача хом ашё товарлари устувор ўринга эга

бўлиб қолмоқда. Бу эса мамлакат иқтисодий салоҳиятига ва жадал иқтисодий ўсиш суръатларига мувофиқ келмайди, мамлакат иқтисодиётини жаҳон хом ашё маҳсулотлари бозорларидаги конъюнктуравий ўзгаришларга боғлиқ қилиб қўяди, халқаро меҳнат тақисмотида хом ашё ишлаб чиқарувчи сифатида қатнашувини таъминлайди. Шу муносабат билан Саудия Арабистони ҳукумати олдида турган энг муҳим вазифа экспорт ва импорт таркибини такомиллаштириш, экспорт таркибида қўшилган қиймат даражаси юқори товарлар улушини оширишга қаратилган чуқур ўзгаришларни амалга ошириш ҳисобланади.

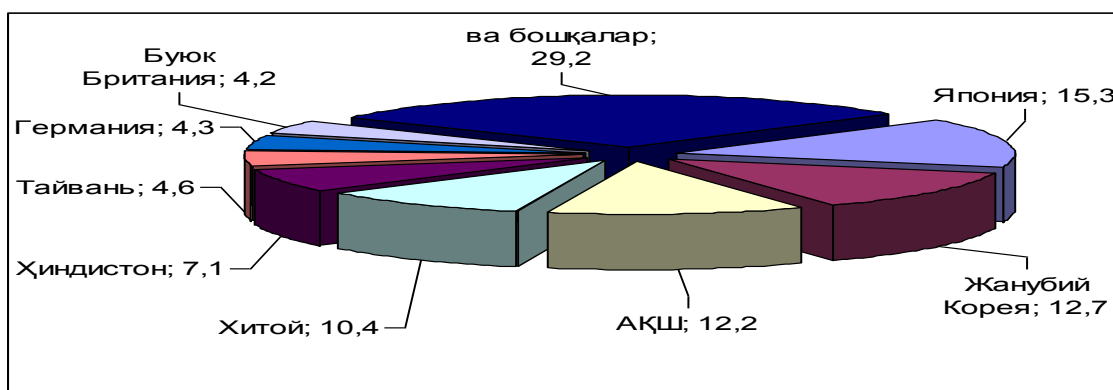
2.2. Саудия Арабистони ва АҚШ ўзаро савдо алоқаларининг замонавий ҳолати ва истиқболлари

Саудия Арабистони ва АҚШ ўртасидаги дипломатик алоқалар 1940 йилда бошланган. Саудия Арабистонининг араб ва ислом дунёсида тутган ўрни ва роли, жаҳонда энг йирик нефть захираларига эга эканлиги уни АҚШнинг Яқин ва Ўрта Шарқдаги энг йирик ҳамкорларидан бирига айлантди. Бу икки мамлакат ўртасидаги алоқалар доираси кенг бўлиб, унинг асосий йўналишларидан бири савдо-иқтисодий алоқалардир.

Саудия Арабистонининг географик нуқтаи назардан қулай жойлашганлиги жаҳоннинг барча қитъалари билан савдо-иқтисодий муносабатларни ривожлантириш имконини берса-да, асосий савдо ҳамкорлари ривожланган мамлакатлар, хусусан, АҚШ ҳисобланади. Бу албатта, табиий ҳол, чунки иқтисодиётда модернизация жараёнлари амалга оширилаётган шароитда рақобатбардош товарлар ишлаб чиқариш, жаҳон иқтисодиётида ўзига хос ўрин эгаллаш кўп жиҳатдан янги техника ва технологияларнинг ишлаб чиқаришга кенг миқёсда жалб этишга, илғор бошқарув усулларини хўжаликлар фаолиятига татбиқ этишга боғлиқ. Бундай ускуналар ва бошқарув тажрибасини фақат ривожланган мамлакатлар билан савдо-иқтисодий алоқаларни ривожлантириш орқали

ўзлаштириш мумкин. Айти вақтда мамлакатнинг углеводород ресурсларига бой эканлиги ва ривожланган мамлакатларда энергетика ресурсларига бўлган талабнинг ўсиб бораётганлиги ўзаро савдо алоқаларнинг ривожланишига ижобий турки беради.

Агар Саудия Арабистони экспортида АҚШнинг улушини кўрадиган бўлсак, унда АҚШ Саудия Арабистонининг асосий экспорт-ҳамкорлари орасида 3-ўринни эгаллайди (2.1.1-расм).

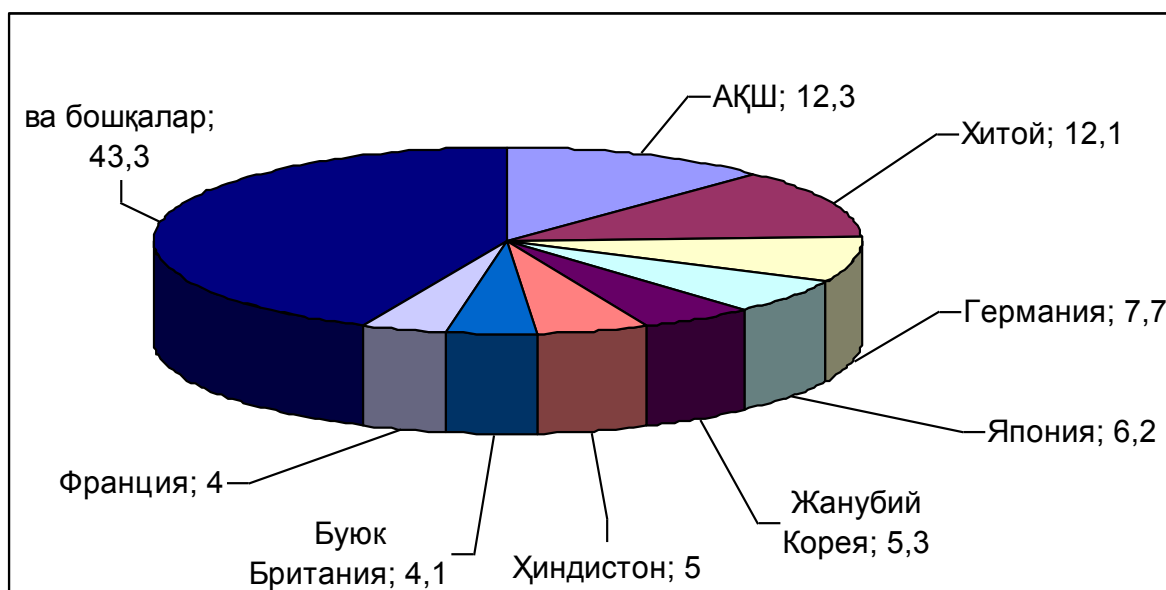
Манба: <http://factbook/econ/saudi>

2.2.1-расм. Саудия Арабистони экспортидаги асосий ҳамкор мамлакатлар улуши (фоизда)

2.2.1-расмдан кўришиб турибдики, Саудия Арабистони экспорти 2013 йилда 387,6 млрд.АҚШ долларини ташкил қилиб, унинг экспортдаги асосий ҳамкорлари: Япония - 15,3 фоиз; Жанубий Корея - 12,7 фоиз; АҚШ - 12,2 фоиз; Хитой - 10,4 фоиз; Ҳиндистон - 7,1 фоиз; Тайвань - 4,6 фоиз, Германия - 4,3 фоиз; Буюк Британия - 4,2 фоизни ва бошқалар - 29,2 фоизни ташкил қилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, мутахассислар фикрича, кейинги йилларда АҚШнинг Саудия Арабистони экспортидаги улаши пасайиш тенденциясига эга бўлади. Бунинг энг асосий сабаби, биринчидан, мамлакатлар ўртасидаги масофанинг узоқлиги бўлса, иккинчидан, Тинч океани минтақаси мамлакатлари, энг аввало, Хитой, Жанубий Корея, Тайвань каби мамлакатларда ишлаб чиқарилаётган товарлар рақобатбардошлигининг юқорилиги ва нархининг арзонлиги ҳисобланади.

Агар Саудия Арабистони импортида АҚШнинг улушини таҳлил қиладиган бўлсак, унда Саудия Арабистонининг асосий импорт ҳамкорлари орасида АҚШ биринчи ўринни эгаллайди (2.2.2-расм).

Манба: <http://factbook/econ//saudi>

2.2.2-расм Саудия Арабистони импортидаги асосий ҳамкор мамлакатлар улуши (фоизда)

2.2.2-расмдан кўришиб турибдики, Саудия Арабистони импорти 2013 йилда 229,3 млрд.АҚШ долларини ташкил қилиб, АҚШнинг Саудия Арабистони импортидаги улуши 12,3 фоизни ташкил этади. Кейинги ўринларни Хитой - 12,1 фоиз; Германия – 7,7 фоиз; Япония – 6,2 фоиз; Жанубий Корея – 5,3 фоиз; Ҳиндистон – 5,0 фоиз, Буюк Британия - 4,1 фоиз; Франция – 4,0 фоизни ва бошқалар эгаллайди.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозидан кейинги даврда Саудия Арабистони ва АҚШ ўртасидаги савдо алоқалари динамик тарзда ривожланмоқда (2.2.1-жадвал).

2.2.1-жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, 2009-2014 йиллар давомида Саудия Арабистони ва АҚШ ўртасидаги товар айланмаси 1,9 мартага кўпайган: агар 2009 йилда икки мамлакат ўртасидаги товар айланмаси 31,6 млрд. долларни ташкил этган бўлса, 2014 йилга келиб бу кўрсаткич 60,4 млрд. долларга етди. Бу даврда Саудия Арабистонининг

АҚШга экспорти АҚШдан импортга нисбатан юқори суръатларда ўсганлиги кузатиш мумкин.

2.2.1-жадвал

Саудия Арабистони ва АҚШ ўртасидаги товар айланмаси динамикаси, илн АҚШ доллари

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2014 йилда 2009 йилга нисбатан, %
Экспорт	21366,2	30911,0	45129,6	52305,9	46575,8	43056,7	201,5
Импорт	10234,9	10711,9	12822,9	16934,8	17655,8	17348,3	172,5
Товар айланмаси	31601,1	41622,9	57952,5	69240,7	64231,6	60405	191,1
Сальдо	10131,3	20199,1	32306,7	35371,1	28920	25708,4	-

Манба: www.sasweb.census.gov

Таҳлил қилинаётган давр мобайнида Саудия Арабистони экспорти 2 мартадан зиёдрокка кўпайган бўлса, АҚШдан импорти ҳажми 1,7 мартага кўпайди. Бунинг натижасида экспорт ҳажми 2009 йилда 21,4 млрд. доллардан 2014 йилда 43,0 млрд. долларгача ўсган бўлса, импорт ҳажми 10,2 млрд. доллардан 17,3 млрд. доллар етди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Саудия Арабистонининг АҚШ билан савдо алоқаларида мустаҳкам ижобий сальдо шаклланган бўлиб, бу кўрсаткич йилдан йилга ўсиб бормоқда. Агар 2009 йилда ташқи савдо сальдоси 10,1 млрд. долларни ташкил этган бўлса, 2014 йилга келиб бу кўрсаткич 25,7 млрд. долларга етди.

2.2.1-жадвал маълумотларидан яна шуни кузатиш мумкинки, Саудия Арабистони ва АҚШ ўртасидаги савдо айланмаси 2009-2012 йилларгача ўсиш тенденциясига эга бўлиб, 2012 йилда таҳлил қилинаётган даврдаги энг юқори даражага чиққан бўлса, 2012 йилдан кейин товар айланмаси ҳажми пасайиб бормоқда. Хусусан, 2012 йилда бу икки мамлакат ўртасидаги ўзаро савдо айланмаси 69,2 млрд. долларни ташкил этган бўлса, 2013 йилда 64,2 млрд. долларгача, 2014 йилда 60,4 млрд. долларгача пасайди. Бундай тенденциянинг шаклланиши, энг аввало, Саудия экспорти ҳажмидаги ўзгаришлар билан боғлиқ. Хусусан, сўнгги 2 йилда АҚШ билан

ўзаро савдо айланмаси ҳажмининг пасайиши нефть маҳсулотларига бўлган нархларнинг пасайиши билан боғлиқ.

Буни Саудия Арабистонининг АҚШга экспортининг товар таркиби яққол тасдиқлайди (2.2.2-жадвал).

2.2.2-жадвал

Саудия Арабистонининг АҚШга экспортининг товар таркиби динамикаси, млн. АҚШ доллари

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2014 йилда 2009 йилга нисбатан, %
Нефть ва газ	11604,8	14391,1	19042,6	26810,6	21777,6	21001	181,0
Бензин ва нефть маҳсулотлари	7477,7	12104,4	20140,5	18760,4	18186,5	16074,4	215,0
Кимё маҳсулотлари	1670,42	3373,0	4495,8	4951,5	4859,1	4244,2	254,1
Бошқа маҳсулотлар	613,3	1042,5	1450,7	1783,4	1752,6	1737,1	283,2
Жами	21366,2	30911	45129,6	52305,9	46575,8	43056,7	201,5

Манба: www.sasweb.census.gov

2.2.2-жадвал маълумотларидан яққол кўришиб турибдики, Саудия Арабистонининг АҚШга экспортида углеводород ресурслари салмоқли ўринга эга. Агар 2009 йилда 11604,8 млн. долларлик нефть ва газ, 7477,7 млн. долларлик бензин ва нефть маҳсулотлари экспорт қилинган бўлса, 2014 йилга келиб нефть ва газ экспорти 1,8 марта га кўпайиб 20001 млн. долларга, нефть маҳсулотлари ва бензин экспорти 2,1 мартага кўпайиб, 16074,4 млн. АҚШ долларига етди. Бу икки товар гуруҳининг жами экспортдаги улуши 2009 йилда 89,3 фоизни ташкил этган бўлса, 2014 йилга келиб бу кўрсаткич 86,1 фоизга тенг бўлди.

Кўришиб турибдики, Саудия Арабистонинг АҚШга экспортида углеводородлар улуши юқори даражада сақланиб қолмоқда. Шу билан бирга Саудиядан АҚШга кимё маҳсулотлари экспорти ҳажмининг ошиб бораётганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Агар 2009 йилда 613,3 млн. долларлик кимё маҳсулотлари экспорт қилинган бўлса, 2014 йилга келиб

бу кўрсаткич 2,8 мартадан зиёдроққа кўпайди ва 4244,2 млн. АҚШ долларига етди.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, Саудия Арабистонига АҚШдан импорт қилинган товарлар таркиби анча диверсификациялашган (2.2.3-жадвал).

2.2.3-жадвал

Саудия Арабистонининг АҚШга экспортининг товар таркиби динамикаси, млн. АҚШ доллари

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2014 йилда 2009 йилга нисбатан, %
Машина ва асбоб-ускуналар	2790,5	1869,4	2585,6	3144,8	2977,8	2988,4	107,0
Транспорт воситалари ва жиҳозлари	3226,1	4193,4	4361,0	7081,7	7339,7	6326,0	196,0
Озиқ-овқат маҳсулотлари	477,6	536,5	694,4	669,8	740,5	766,8	160,5
Компьютер ва электрон маҳсулотлар	768,2	626,6	735,0	899,1	1069,7	1111,2	144,6
Электрик жиҳозлар ва унинг компонентлари	511,9	528,0	611,9	872,0	965,2	983,9	192,2
Кимё маҳсулотлари	644,7	905,8	920,5	1202,0	1242,4	1334,2	206,9
Бирламчи қайта ишланган металлар	218,4	170,0	394,4	406,0	417,2	288,2	131,9
Қоғоз ва қоғоз маҳсулотлари	128,5	148,8	210,7	190,0	182,5	169,5	131,9
Бошқалар	2829,4	1733,4	2309,4	2469,4	2720,8	3380,1	119,4
Жами	10234,9	10711,9	12822,9	16934,8	17655,8	17348,3	169,5

Манба: www.sasweb.census.gov

2.2.3-жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, Саудия Арабистони АҚШдан транспорт воситалари ва жиҳозлари, машина ва асбоб-ускуналар, кимё маҳсулотлари, компьютер ва электрон маҳсулотлар импорт қилади.

Агар 2009 йилда Саудия Арабистонига АҚШдан импорт қилинган товарлар таркибида транспорт воситалари ва жиҳозларининг улуши 31,5 фоизни ташкил этган бўлса, 2014 йилга келиб бу кўрсаткич 36,5 фоизга етган. Агар уни қиймат кўринишини таҳлил қиладиган бўлсак, транспорт воситалари ва жиҳозлари импорти 2009 йилда 3226,1 млн. доллардан 2014 йилда 6326 млн. долларгача ўсган.

Айни вақтда машина ва асбоб-ускуналар импортининг қиймати таҳлил қилинаётган давр мобайнида 2790,5 млн. АҚШ долларидан 2988,4 млн. АҚШ долларигача ўсган бўлсада, унинг Саудия Арабистони импортидаги улуши 2009 йилда 27,3 фоиздан 2014 йилда 17,2 фоизгача пасайган. Худди шундай таҳлил қилинаётган давр мобайнида компьютер ва электрон маҳсулотларнинг улуши 7,5 фоиздан 6,4 фоизгача пасайган.

Шундай қилиб, Саудия Арабистони ва АҚШ ўртасидаги ўзаро савдо алоқаларининг ҳозирги ҳолатини таҳлил қилиш натижаларини умумлаштириш шуни кўрсатадики, бу икки мамлакат ўртасидаги савдо алоқалари ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасидаги савдо алоқаларининг типик намунасидир. Бошқача қилиб айтганда, Саудия Арабистони АҚШга асосан хом ашё (углеводород ресурслари) экспорт қилади ва АҚШдан асосан тайёр маҳсулотлар (транспорт воситалари ва жиҳозлари, машина ва асбоб-ускуналар, кимё маҳсулотлари, компьютер ва электрон маҳсулотлар) сотиб олади.

Гарчи АҚШ билан савдо алоқаларида Саудия Арабистони учун ижобий сальдо шаклланган бўлса-да, бу алоқаларда тайёр маҳсулотлар улушини ошириб бориш мақсадга мувофиқ.

Таъкидлаш лозимки, Саудия Арабистонининг хорижий мамлакатлар, жумладан, АҚШ билан савдо алоқаларини такомиллаштириши мамлакат иқтисодиётида модернизациялаш жараёнининг қай даражада муваффақиятли амалга оширилишига боғлиқ. Шу йўналишда сўнгги йилларда мамлакатда қатор чора-тадбирлар амалга оширилаётганлигини таъкидлаш зарур. Хусусан, Саудия Арабистонининг иқтисодиётни

модернизациялаш ва диверсификациялаш шарт-шароитларидан келиб чиқиб, бу ерда энг аввало нефть билан боғлиқ саноат тармоқларини, хусусан, нефть кимёси тармоғини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Миллий иқтисодийни модернизациялашнинг бу муҳим муҳим йўналиши бир қатор афзалликларга эга: биринчидан, меҳнат ресурсларини кам талаб қилади. Бу эса Саудия манфаатларига мос. Иккинчидан, кўп капитал талаб қилади ва Саудия капиталга бой. Учинчидан, арзон хом ашёни тақозо этади. Саудия Арабистони эса нефть захиралари ва ишлаб чиқариш бўйича жаҳондаги биринчи мамлакатдир.

Саудия Арабистони нефть кимёсини ривожлантириш орқали кўйидаги мақсадларга эришишни кўзда тутди: саноат секторининг ялпи ички маҳсулотдаги улушини ошириш, саноат ишлаб чиқаришида маҳаллий хом ашёдан фойдаланишни кенгайтириш, углеводород ресурсларидан олинган иқтисодий самарани ошириш, нефтьга боғлиқликни камайтириш, энг янги технологияларни амалиётга жорий этишга ёрдам кўрсатиш ва бошқалар.

Саудия Арабистонида амалга оширилаётган модернизациялаш жараёнларининг муҳим йўналишларидан яна бири электроэнергетика соҳаси ҳисобланади. Бу энг аввало шу билан тушунтириладики, электр қуввати ишлаб чиқариш ҳажмини оширмасдан туриб нефть газ конларини ўзлаштириш ва иқтисодий диверсификацияни амалга ошириш мумкин эмас. Бу тармоқ стратегик аҳамиятга эга бўлганлиги учун ҳукумат унинг устидан тўлиқ монопол назорат ўрнатган.

Кейинги 25 йил давомида модернизациялаш жараёнини жадал амалга ошириш эвазига Саудия Арабистонининг электроэнергетика соҳасида жуда катта ижобий ўзгаришларга эришилди ва бу энг аввало нефть қазиб олишни интенсивлаштириш, янги нефть конларини ишга тушириш, газ конларини ўзлаштириш билан бевосита боғлиқ. Агар 1986 йилда Подшоҳлик миқёсида 49,5 млн. МВт-с электр қуввати ишлаб

чиқарилган бўлса, 2012 йилга келиб бу кўрсаткич 179,1 млн. МВт-соатга етди, яъни таҳлил қилинаётган давр мобайнида давомида қарийб 4 баробарга ошди.

Саудия Арабистонида модернизациялаш жараёнинидан олинadиган самарадорликни оширишнинг яна бир муҳим йўналиши чучук сув ишлаб чиқаришдир. Чучук сув нафақат аҳоли, балки саноат корхоналари ҳамда қишлоқ хўжалигини юритиш учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. Мамлакатда чучук сувнинг табиий ресурслари чекланганлиги учун уни олишнинг ягона усули денгиз сувини қайта ишлаш ҳисобланади. Шу сабабли Саудия Арабистони ҳукумати бу соҳани модернизациялашга алоҳида эътибор қаратмоқда ва бу чора-тадбирларнинг натижаси ўлароқ мамлакатда чучук сув ишлаб чиқариш 1986 йилда 115,2 млрд галлондан 2012 йилда 335,4 млрд. галлонга кўпайди.

ХУЛОСА

Саудия Арабистони ва АҚШ ўртасидаги савдо-иқтисодий алоқаларнинг асосий йўналишларига бағишланган битирув малакавий иши натижаларини умумлаштириш қўйидаги хулосаларга келиш имконини берди:

1. Халқаро савдо жаҳон хўжалик алоқаларининг энг дастлабки ва асосий шакли ҳисобланади. Ташқи савдонинг ривожланиши миллий иқтисодиёт ривожланишига қўйидаги йўналишларда таъсир кўрсатади:

- миллий иқтисодиётнинг ресурслар базаси кенгаяди ва ички бозор торлигига барҳам берилади;

- миллий хўжаликларда такрор ишлаб чиқариш жараёнлари интенсивлашади: оммавий ишлаб чиқаришни ташкил этиш учун имконият юзага келади, ускуналарнинг юкланганлик даражаси ошади, янги техника ва технологияларни жорий этиш самарадорлиги ўсади;

- жамғариш ва саноатлашув имкониятлари кенгаяди, иқтисодий ўсиш суръатлари жадаллашади, табиий ва меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги ошади, пировард натижада меҳнат унумдорлигининг ўсиши юз бериб, кишилар даромадлари кўпаяди;

- экспорт ҳажмининг ўсиши янги иш ўринларининг барпо этилишига олиб келади;

- мамлакатнинг халқаро ихтисослашув даражаси ортади.

2. Халқаро савдонинг халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида тутган ўрни қўйидагилар билан белгиланади:

Биринчидан, жаҳон хўжалик алоқаларининг барча шакллари – капитал чиқариш, ишлаб чиқариш кооперацияси, илмий-техника ҳамкорлиги халқаро савдо орқали амалга ошади.

Иккинчидан, товарлар халқаро савдосининг ривожланиши пировард натижада халқаро хизматлар алмашинуви даражасини белгилаб беради.

Учинчидан, халқаро савдонинг ривожланиши минтақавий интеграция жараёнлари жадаллашувининг муҳим шарти ҳисобланади ва халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашувига олиб келади.

Тўртинчидан, хорижий инвестициялар ва халқаро ҳисоб-китобларни рағбатлантиради.

3. Халқаро савдо назарияларини умумлаштириш натижалари шуни кўрсатадики, унинг моҳиятини ёритиб беришга қаратилган классик қарашлар ҳам, замонавий қарашлар ҳам ташқи савдо муносабатлари ривожланиши жараёнида вужудга келадиган барча саволларга жавоб бера олмаса-да, мамлакатларнинг жаҳон бозорида ўзига хос ўрин эгаллашларини таъминловчи афзаллик жиҳатларини аниқлашга имкон беради.

4. Сўнгги йилларда фан-техника тараққиётининг ривожланиши, ишлаб чиқаришнинг байналмилаллашуви натижасида ташқи иқтисодий фаолиятнинг характери ва йўналишларида туб ўзгаришлар юз бермоқда. Бутунжаҳон савдо ташкилоти маълумотларига кўра 2012 йилда жаҳон товар ва хизматлар савдоси тахминан 23 трлн. долларни ташкил этди. Агар фақат товарлар савдосини кўриб чиқадиган бўлсак, у ҳолда жаҳон савдоси 18,4 трлн. долларни ташкил этади. Айни вақтда жаҳон товар ва хизматлар савдоси 1980 йилга нисбатан 5,6 мартага ошганлигини таъкидлаш зарур.

5. Жаҳон товар ва хизматлар экспортининг жаҳон ялпи ички маҳсулотига нисбати 2012 йилда 32 фоизни ташкил этди. Ваҳоланки, 1990 йилларнинг бошларида бу кўрсаткич 20 фоизни ташкил этар эди. 1992-2012 йиллар давомида жаҳон ялпи ички маҳсулотида экспорт квотаси 1,5 мартага ошди. Бу эса жаҳон савдоси жаҳон ишлаб чиқаришига нисбатан юқорироқ суръатларда ўсаётганлигини билдиради. Бундай тенденция натижасида эса миллий хўжаликларнинг ўзаро боғлиқлик даражаси яқин йилларга нисбатан ҳам сезиларли даражада ортди.

6. Жаҳон савдосида ривожланган мамлакатлар позициясининг сусайиши ва Хитой ҳамда Осиёнинг қатор динамик ривожланаётган

мамлакатлари улушининг ошиши жаҳон савдоси ривожланишининг муҳим тенденцияларидан бири ҳисобланади. Бундай тенденция натижасида 2010 йилнинг бошида жаҳон савдосида ўзига хос ҳодиса юз берди, яъни биринчи марта жаҳон савдосида ривожланаётган мамлакатларнинг улуши ривожланган мамлакатлардан юқори бўлди ва 50 фоиздан кўпроқни ташкил этди. Ваҳоланки, 1980 йилда бу мамлакатларнинг жаҳон савдосидаги улуши 33 фоизни ташкил этар эди, холос.

7. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозидан олдинги – 2008 йилда Саудия Арабистони экспорти қарийб 500 млрд. долларни ташкил этган бўлиб, глобал инқироз натижасида 2009 йилда нефть нархларининг пасайиб кетиши ташқи савдо айланмасини 364,7 млрд. долларга, яъни қарийб 27 фоизга қисқариб келишига олиб келди. Айниқса, экспорт ҳажми кескин қисқарди. Агар 2008 йилда Саудия Арабистони 322,9 млрд.долларлик товар ва хизматлар экспорт қилган бўлса, 2009 йилда бу кўрсаткич 37,3 фоизга камайиб 202,6 млрд. долларга тенг бўлди. Шу йили импорт 8,3 фоизга камайди. Фақат 2011 йилга келиб жаҳон нефть бозорида нефть нархлари ошгандан сўнг инқироздан олдинги йил даражасидан ўзиб кетишга эришилди.

8. Умуман олганда, 2008 йилга нисбатан 2013 йилда Саудия Арабистонининг ташқи савдо айланмаси 23,5 фоизга ўсди ва қарийб 617 млрд. долларга етди. Айни вақтда экспортга нисбатан импортнинг юқориқроқ суръатларда ўсиши кузатилди: агар 2008 йилга нисбатан 2013 йилда Саудия экспорти 20 фоиз ўсиб, 387,6 млрд. долларга етган бўлса, импорт ҳажми бу даврда 29,3 фоизга ўсиб, 229,3 млрд долларни ташкил этди. Бунинг натижасида мамлакат ташқи савдо сальдосининг ўсиши сезиларли даражада пасайди ва 2013 йилга келиб 158,3 млрд долларга тенг бўлди.

9. Саудия ташқи савдосининг бир томонлама хусусиятга эга эканлиги ва унинг жаҳон хом ашё бозоридаги конъюнктуравий

Ўзгаришларга боғлиқ эканлиги бир қатор салбий оқибатларни келтириб чиқаради. Хусусан:

- хом ашё маҳсулотлари қийматида тайёр маҳсулотларга нисбатан кўшилган қиймат салмоғи паст бўлади. Шундан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, барқарор иқтисодий ўсиш ва аҳоли турмуш фаровонлигини яхшилашни таъминлашга иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ҳамда ишлаб чиқарилаётган ва экспорт қилинаётган товарлар таркибида тайёр маҳсулотлар улушини ошириш орқалигина эришиш мумкин;

- жаҳон хом ашё маҳсулотлари бозори конъюнктураси тайёр маҳсулотлар бозоридан фарқли ўлароқ нобарқарор ва унда тебранишлар даражаси юқори ҳисобланади. Бунинг энг асосий сабаби шундаки, хом ашё маҳсулотларининг нарх ва даромадлар бўйича талаб эластиклиги паст. Шу сабабли бу ҳолат макроиқтисодий барқарорлик ва иқтисодий ўсиш суръатларига салбий таъсир кўрсатиши мумкин;

- хом ашёга асосланган экспорт таркибининг яна бир салбий жиҳати шундан иборатки, жаҳон бозорида хом ашёга бўлган нархлар юқори бўлган шароитда хом ашё экспорт қилувчи мамлакатларда миллий валюта алмашув курсининг қимматлашуви юз беради. Бу эса миллий қайта ишловчи корхоналар рақобатбардошлигининг пасайишига олиб келади ва инфляция даражаси ошади. Шу муносабат билан Саудия Арабистони ушбу муаммога барҳам бериш мақсадида барқарорлаштириш фондини барпо этиш йўлидан бормоқда. Бу фондлар мамлакатга кириб келаётган “ортиқча” валюталарни жамлаш ва давлат харажат дастурларининг барқарорлигини таъминлаш имконини беради;

- жаҳон тажрибаси шундан далолат берадики, экспорт таркибида хом ашё маҳсулотлари катта улушга эга бўлган мамлакатларда аҳолининг табақалашув даражаси юқори бўлиши кузатилади. Мутахассислар фикрича, мамлакатнинг энг бой 10 фоиз аҳолиси даромадларининг энг қашшоқ 10 фоиз аҳоли даромадларига нисбати 7 мартадан юқори бўлса,

мамлакатдаги ижтимоий муҳит салбий томонга ўзгариши юз беради. Бугунги кунда Саудия Арабистонида бу кўрсаткич 16 баробарни ташкил этади.

10. Саудия Арабистони экспортининг асосий қисмини ёқилғи ва нефть маҳсулотлари ташкил этиб, унинг жами экспортдаги улуши деярли ўзгармасдан келмоқда. Агар 2008 йилда Саудия Арабистони жами экспортининг 91 фоизи ёқилғи ва нефть маҳсулотлари ҳиссасига тўғри келган бўлса, 2013 йилга келиб унинг улуши бирмунча пасайди ва 87 фоизга тенг бўлди. Бундай пасайиш қайта ишлаш маҳсулотлари улушининг ошиши эвазига юз берди. Экспортнинг бу моддаси улуши 2008 йилда 6 фоиздан 2013 йилда 11 фоизгача ошди. Бу маҳсулотлар асосан нефть кимёси саноатида ишлаб чиқариладиган маҳсулотлардир.

11. Агар Саудия Арабистони экспортида АҚШнинг ролини кўрадиган бўлсак, унда АҚШ асосий экспорт-ҳамкорлари орасида 3-ўринни эгаллайди. Саудия Арабистони экспорти 2013 йилда 387,6 млрд.АҚШ долларини ташкил қилиб, унинг экспортдаги асосий ҳамкорлари: Япония - 15,3 фоиз; Жанубий Корея - 12,7 фоиз; АҚШ - 12,2 фоиз; Хитой - 10,4 фоиз; Ҳиндистон - 7,1 фоиз; Тайвань - 4,6 фоиз, Германия - 4,3 фоиз; Буюк Британия - 4,2 фоизни ва бошқалар - 29,2 фоизни ташкил қилади.

12. Саудия Арабистони импорти 2013 йилда 229,3 млрд.АҚШ долларини ташкил қилиб, унинг импортидаги асосий ҳамкорлари орасида АҚШ биринчи ўринни эгаллади. АҚШнинг Саудия Арабистони импортидаги улуши 12,3 фоизни ташкил этади. Кейинги ўринларни Хитой - 12,1 фоиз; Германия – 7,7 фоиз; Япония – 6,2 фоиз; Жанубий Корея – 5,3 фоиз; Ҳиндистон – 5,0 фоиз, Буюк Британия - 4,1 фоиз; Франция – 4,0 фоизни ва бошқалар эгаллайди.

13. Саудия Арабистонининг АҚШга экспортида углеводород ресурслари салмоқли ўринга эга. Агар 2009 йилда 11604,8 млн. долларлик нефть ва газ, 7477,7 млн. долларлик бензин ва нефть маҳсулотлари экспорт

килинган бўлса, 2014 йилга келиб нефть ва газ экспорти 1,8 мартага кўпайиб 20001 млн. АҚШ долларига, нефть маҳсулотлари ва бензин экспорти 2,1 мартага кўпайиб, 16074,4 млн. АҚШ долларига етди. Бу икки товар гуруҳининг жами экспортдаги улуши 2009 йилда 89,3 фоизни ташкил этган бўлса, 2014 йилга келиб бу кўрсаткич 86,1 фоизга тенг бўлди.

14. Сўнгги йилларда Саудиядан АҚШга кимё маҳсулотлари экспорти ҳажмининг ошиб бораётганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Агар 2009 йилда 613,3 млн. долларлик кимё маҳсулотлари экспорт килинган бўлса, 2014 йилга келиб бу кўрсаткич 2,8 мартадан зиёдрокка кўпайди ва 4244,2 млн. АҚШ долларига етди.

15. Саудия Арабистони АҚШдан транспорт воситалари ва жиҳозлари, машина ва асбоб-ускуналар, кимё маҳсулотлари, компьютер ва электрон маҳсулотлар импорт қилади. Агар 2009 йилда Саудия Арабистонига АҚШдан импорт килинган товарлар таркибида транспорт воситалари ва жиҳозларининг улуши 31,5 фоизни ташкил этган бўлса, 2014 йилга келиб бу кўрсаткич 36,5 фоизга етган. Агар уни қиймат кўринишини таҳлил қиладиган бўлсак, транспорт воситалари ва жиҳозлари импорти 2009 йилда 3226,1 млн. доллардан 2014 йилда 6326 млн. долларгача ўсган.

Айни вақтда машина ва асбоб-ускуналар импортининг қиймати таҳлил қилинаётган давр мобайнида 2790,5 млн. АҚШ долларидан 2988,4 млн. АҚШ долларигача ўсган бўлсада, унинг Саудия Арабистони импортидаги улуши 2009 йилда 27,3 фоиздан 2014 йилда 17,2 фоизгача пасайган. Худди шундай таҳлил қилинаётган давр мобайнида компьютер ва электрон маҳсулотларнинг улуши 7,5 фоиздан 6,4 фоизгача пасайган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармон ва Қарорлари, Вазирлар Маҳкамасининг Қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т: Ўзбекистон, 2014. - 42 б.
2. Ўзбекистон Республикаси “Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида”ги Қонуни. 2000 йил 13 июнь (ўзгартиришлар ва қўшимчалар билан).
3. Ўзбекистон Республикаси “Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги Қонуни. 1998 йил 30 апрель (ўзгартиришлар ва қўшимчалар билан).
4. Ўзбекистон Республикасининг “Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги Қонуни. 1998 йил 24 декабрь (ўзгартириш ва қўшимчалар билан)
5. Ўзбекистон Республикасининг “Концессия тўғрисида”ги Қонуни. 1995 йил 30 август (ўзгартириш ва қўшимчалар билан)
6. Ўзбекистон Республикасининг “Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида”ги қонуни. 1998 йил 30 апрель (ўзгартириш ва қўшимчалар билан)
7. “2011-2015 йилларда Ўзбекистон Республикаси саноатини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 15 декабрдаги ПҚ–1442–сонли Қарори
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 13 апрелдаги ««Ангрен» махсус индустриал зонасини барпо этиш тўғрисида»ги қарори.
9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонаси фаолиятини тартибга солиш чора-

тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. 2009 йил 9 апрель

10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонаси ҳудудида алоҳида божхона режими ҳамда алоҳида солиқ режимини таъминлаш тартиби тўғрисидаги низомларни тасдиқлаш ҳақида”ги Қарори. 2009 йил 23 апрель

11. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. - Т.: “Ўзбекистон”, 1992. – 74 б.

12. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т.: “Ўзбекистон”, 1995. - 269 б.

13. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: “Ўзбекистон”, 1997. - 326 б.

14. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. – Т.: “Ўзбекистон”, 1999. - 48 б.

15. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этиш йўллари ва чоралари. /И.А. Каримов. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.

16. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. /И.А.Каримов. – Т: Ўзбекистон, 2010. – 80 б.

17. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанамиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. /И.А.Каримов. – Т: Ўзбекистон, 2011. – 48 б.

18. Каримов И.А. 2012-йил Ватанамиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади. /И.А.Каримов. – Т: Ўзбекистон, 2012. – 56 б.

19. Каримов И.А. Бош мақсадимиз – кенг кўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш. /И.А.Каримов. – Т: Ўзбекистон, 2013. – 64 б.

20. Каримов И.А. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация

жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. /Халқ сўзи, 17.01.2015.

2. Илмий адабиётлар

2.1. Ўзбек ва рус тилидаги адабиётлар

17. Абзаева А.Р. Россия в мусульманском мире. Экономические и политические аспекты диалога. – М.: Ин-т экономики РАН, 2009. – 246 с.
18. Ахмадиев Р.Я. Воздействие ресурсного потенциала на социально-экономическую модернизацию арабских стран. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2007. – 205 с.
19. Ахмадиев Р.Я. Ресурсный потенциал арабских стран и эффективность его использования. /Казан. гос. ун-т, Ин-т востоковедения. – Казань, 2005. – 85 с.
20. Байбаков А. Будут ли арабы жить лучше?: Новые подходы к оценке развития арабских стран (рубеж XX–XXI вв.) //Азия и Африка сегодня. – 2008. – № 1. – С.23–29.
21. Бирюков Е.С. Страны ССАГПЗ на мировом рынке финансовых услуг: Монография / Е.С. Бирюков. — М. : Издательство «Экономика», 2007 — 224 с.
22. Бондаренко С.В. Ближний, Средний Восток и Северная Африка в начале XXI века: Политика государства в области развития нефтегазового комплекса // Ближ. Восток и современность. – М., 2008. – Вып.34. – С.34-50.
23. Брагинский О.Б. Нефтегазовый комплекс мира: монография. – Издательство «Нефть и газ», РГУ нефти и газа им. И.М. Губкина, М., 2006. – с.128 – 254
24. Брагинский О.Б. Сжиженный природный газ: новый фактор мирового энергетического рынка /Издательство «Нефть и газ», РГУ нефти и газа им. И.М. Губкина, М., 2011. – с.6-7

25. Вахабов А.В., Хажибакиев Ш.Х., Муминов Н.Г. Хорижий инвестициялар. – Т.: “Молия”. – 2010. – 328 с.
26. Дремов Д.А. Феномен Катара: Анализ модели эффективного развития нефтегазового комплекса на примере газового сектора Катара //Рос. предпринимательство. – 2008. – № 10, Вып.2. – С.166-169.
27. Зобова И. Ю. Налоги и налогообложение в странах с исламской экономикой: Учебное пособие / И. Ю. Зобова. – Казань:К(П)ФУ, 2012. – 154.
28. Исаев В.А. Российский и арабский газ на европейском рынке: новые возможности //Ближний Восток и современность. – 2009. – Вып.38. – С.65–75.
29. КАТАР — Экономическое развитие страны продолжается высокими темпами // БИКИ. — 2006. — № 54–55 (18 мая). — С. 6, 20.
30. Касаев Э.О. Катар на рынках азиатских государств: Сотрудничество с ними помогает этой ближневосточной стране реализовать свои амбициозные планы/Э. О. Касаев // Азия и Африка, 2012, N 1. – С.36-39
31. Лахерере Ж. Нефть как энергоресурс: современные реалии и перспектива //Будущее нефти в качестве энергоресурса. – Абу Даби, ОАЭ: Центр стратегических исследований, 2003.
32. Панасюк М.В. Экономика и внешнеэкономическая деятельность исламских стран Ближнего и Среднего Востока: Учебное пособие / М.В. Панасюк – Казань: ТГГПУ, 2008. – 192 с.
33. Руденко Л.Н., Соловьева З.А. Лига арабских государств и интеграционные процессы в арабском мире. – М., 2007. – С.133.
34. Симмонс Мэтью Р. Закат арабской нефти. Будущее мировой экономики/ Пер. с англ. В. Н. Горбатко. — М.: Поколение, 2007. — 496 с.
35. Смирнова Г.И. Союз арабского Магриба: проблемы и перспективы возрождения. // «Ближний Восток и современность». – 2007. – №31. – С.54.
36. Статистическое обозрение Узбекистана за 2013 год. Т.: 2014. – 87с.
37. Статистический ежегодник Республики Узбекистан. Т.: 2014. –371с.

38. Ткаченко А.А. Роль внешней торговли в хозяйственном развитии стран Ближнего Востока и Северной Африки // Ближ. Восток и современность. — 2009. — Вып.38. — С.232–238
39. Узбекистан в цифрах. Т.: 2014. – 152с.
40. Ҳамедов И.А., Алимов А.М., Ўзбекистон Республикасида ТИФ асослари, Т.: 2004. – 321б.
41. Экономка Узбекистана: информационно-аналитический бюллетень. Т.: 2015. – 70 с.

2.2. Хорижий тиллардаги адабиётлар

42. Adam Smith. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. A Selected. Edited with an introduction and Notes by Kathrin Sutherland. – Oxford University Press, 1998. – 618 p.
43. Anne O. Krueger. Trade Policy and Economic Development: How We Learn. – National Bureau of Economic Research, Working Paper 5896, January 1997. – P.7-9.
44. Bertil Ohlin. Interregional and International Trade. - Cambridge: Harvard University Press, 1933. – 123 p.
45. British Petroleum World Energy Outlook 2030. January 2015. London, UK
46. A. Harrison. Openness and grows: a time series, cross-country analysis for developing countries. – National Bureau of Economic Research, Working Paper N5221. – P. 2-3.
47. Krugman P. Import protection as Export promotion: International Competition in the Presense of Oligopolies and Economies of Scale. In: Monopolistic Competition and International Trade. – Oxsford Univ. Press, 1984. – P.254-289.
48. Ricardo David. The Principles of Political Economy and Taxation. – Cambridge: Cambridge University Press, 1951. – 263 p.
49. Samuelson Paul. International Trade and the Equalization of Factor Prices. – Economic Journal, N58, 1948. – P.163-184.
50. World Development Indicators.–N.Y., 2013. – P.57

51. Qatar Petroleum Annual Report 2008-2012 Doha, Qatar, January 2009-2013. P.O. Box 3212
52. Gulf International Services Annual Report 2011 P.O. Box 3212, Doha, Qatar 2012
53. US Energy Information Administration. Qatar. Country Analysis Briefes. January 2013.
54. Industries Qatar Annual Report 2012 Doha, Qatar 2013
55. Arab Monetary Fund Annual Report 2012
56. 2102 قودنص دقتلا يبرعلا ريرقتلا يونسلا 3. **Интернет сайтлари**
57. www.stat.uz
58. www.cer.uz
59. www.press-service.uz.
60. www.cisstat.org.
61. www.ereport.ru
62. www.unctad.org
63. www.ifc.org
64. www.infostat
108. www.gks.ru
65. www.mol.gov.ae
66. www.unicef.org
67. www.uaeinteract.com
68. www.alittihad.ae
69. www.mofa.gov.ae